

Glava I

SAVET KOMESARA MILANA AĆIMOVIĆA – KAO BAZA NA KOJOJ JE PONIČLA NEDIĆEVA KVISLINŠKA UPRAVA

PRIPREME ZA FORMIRANJE PRVE KVISLINŠKE UPRAVE U OKUPIRANOJ SRBIJI

Da bi ostvarili svoje vojne, privredne, političke i druge planove, kao što smo videli u uvodnom delu teksta, Nemci su u okupiranoj Srbiji, odmah po dolasku, izgradili složen mehanizam okupacione vlasti, koji je bio sastavljen od više komponenata. Iz istih razloga nemački okupacioni aparat je preduzeo mere da se obnovi stari, predratni aparat vlasti, odnosno da se formira kvislinška uprava, koja bi im omogućila da nesmetano sprovede svoje agresivne ciljeve.

Već u samom aktu o kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije, od 17. aprila 1941, u tzv. „Odredbama o primirju" između nemačke i jugoslovenske oružane sile, izričito je naglašeno da će pripadnici žandarmerije i policije morati odmah da se vrata na svoja ranija mesta i da obavljaju iste poslove kao i ranije, ali za račun novog gospodara, nemačkog okupatora: „Organi žandarmerije i policije, koji su morali da napuste svoja mirnodopska mesta s odstupajućim trupama, imaju se smesta uputiti na svoju redovnu dužnost. U svojim mirnodopskim mestima moraju se odmah javiti nemačkim posednim trupama. Za povratak, koji se ima izvršiti bez vatrenog oružja, mogu se kod odstojanja većeg od dnevnog marša upotrebiti motorna vozila. Ova moraju biti snabdevena belim zastavama, a vozači moraju biti snabdeveni putnim ispravama. Žandarmerijske oficire i žandarme ne upućivati u krajeve slobodne Hrvatske i one krajeve okupirane od Mađara, Bugara i eventualno Rumuna. O ovome se raspitati kod nemačkih vlasti", rečeno je u jednom delu „Odredbe o izvršenju primirja između nemačke i jugoslovenske oružane sile".¹

Odmah posle potpisivanja akta o kapitulaciji, nemački vojni i okupacioni organi intenzivno su radili na obrazovanju jedne „centralne kvislinške uprave" za celu Srbiju. Razume se da su rešenja tražena, pre svega, u redovima predratnih buržoaskih političara koji su sa Nemačkom i ranije blisko sarađivali. Kao potencijalni kandidati za obrazovanje kvislinške „vlade" u Srbiji, dolazili su u obzir, na primer: Dragiša Cvetković, Aleksandar Cincar-Marković, Milan Aćimović, Dimitrije Ljotić, Dragi Jovanović i drugi pronemački orijentisani pojedinci iz političkog života Kraljevine Jugoslavije.

¹ AVII, Fond Izbegličke kraljevske vlade, Ka 97.

Dr Gerhard Fajne, savetnik Nemačkog poslanstva u Beogradu, koji je bio dobro obavešten o prilikama ne samo u Srbiji već i u Jugoslaviji,² poslao je izveštaj ministru inostranih poslova Joahimu Ribentropu 17. aprila 1941, u kome ga obaveštava da je toga dana bivši predsednik jugoslovenske vlade Dragiša Cvetković došao iz Niša (gde je tada boravio) u Beograd u pratnji Nemaca; da je u gradu ostao nekoliko sati da pregleda svoje nepokretnosti i da je tom prilikom izrazio želju da se vrati na vlast. Fajne takođe ističe da je neposredno posle toga dobio primedbe od nekih „prijatelja“ nemačkog Rajha, na primer, od Đorđa Perića, tada direktora agencije „Avala“, koji je izrazio bojazan od restauracije Cvetkovićeve vlade.³

Samo dan kasnije (18. aprila), u vezi s tim, specijalni odred fon Kuensberga, javlja iz Niša, između ostalog, i sledeće: „Cvetković se nalazi u svojoj vili u najboljem zdravlju i van svake opasnosti. On je spreman da dođe u Nemačku, ali ne da bi tamo boravio, već da bi mogao voditi razgovore s ministrom spoljnih poslova Rajha. Cvetković moli za dozvolu da putuje u Beograd, kako bi tamo zajedno sa dvojicom regenta i čuvara krune, Stankovićem i Perovićem, obrazovao vladu, koja je u tom sastavu ustavna. Cvetković naglašava da se njegovo mišljenje o Nemačkoj i o nemačkoj vladi ni u jednom momentu nije promenilo, već da on svim silama želi da se ispuni zajednički program. Izgleda da Cvetković računa da je on ustavni predsednik vlade i da za to može obrazovati vladu.“⁴

Međutim, Cvetkovićeve želja da tada stane na čelo neke kvislinške uprave u Srbiji, bila je nerelna. Očigledno je da su Nemci držali Cvetkovića u političkoj rezervi. Ali razvojem događaja od 6. odnosno 18. do 20. aprila 1941, posebno Hitlerovom odlukom o rasparčavanju Jugoslavije, Dragiša Cvetković je bio isključen iz nemačkih kombinacija.

Osamnaestog aprila, takođe, Fajne dobija iz Ribentropovog kabineta uputstvo da Nemačko poslanstvo u Beogradu u što kraćem roku stupi u kontakt sa Aleksandrom Cincar-Markovićem: „Gospodin ministar spoljnih poslova moli vas da pozovete Cincar-Markovića i da ga pitate kakve ima želje. Tom prilikom možete izjaviti da bismo mi Cincar-Markoviću, ako on želi da dođe u Nemačku, rado stavili na raspolaganje vilu i brinuli se o njegovom izdržavanju. Ako Cincar-Marković pretpostavi ostanak u Srbiji, molim Vas da se u sporazumu sa vojnim organima brinete o ispravnom ophođenju s njim i da s njim stalno budete u vezi.“⁵

Nemačke okupacione vlasti nisu zaboravile da „uzvrate“ pažnju ni Milanu Stojadinoviću, odnosno njegovoj porodici, koja je živela u Beogradu. Odmah po dolasku u Beograd činili su mnoge usluge njegovoj

² Dr G. Fajne (Gerhard Feine) bio je pre rata zamenik nemačkog poslanika u Beogradu i održavao je prisne kontakte sa mnogim jugoslovenskim političarima, simpatizerima nemačkog Rajha.

³ AVII, Nacionalni arhiv Vašingtona (u daljem tekstu: NAV), N-T-120, 200/153547.

⁴ AVII, Bon, 2/877–879.

⁵ AVII, NAV, N-T-120, 200/153267.

supruzi, a već 3. maja Nemačko poslanstvo u Beogradu izveštava svoje pretpostavljene u Berlinu da supruga Milana Stojadinovića želi da otputuje u glavni grad Rajha, kako bi se sastala sa Ribentropom i Hitlerom zbog eventualnog povratka njenog muža u Jugoslaviju.⁶

Iz navedenih primera, lako se može zaključiti da su Nemci u okupiranoj Srbiji tražili oslonac i našli ga uglavnom u onom delu srpske buržoazije, koja im je bila naklonjena i pre kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Pod neposrednim uticajem takvih ljudi, na saradnju sa okupatorom odlučio se i izvestan broj njihovih poznanika, prijatelja, rođaka, poslovnih saradnika, a pojedinci su bili od njih i materijalno zavisni. Čitava plejada buržoaskih političara, pripadnika raznih građanskih stranaka, među kojima je bilo bivših predsednika vlada, ministara mnogih resora, poslanika, oficira svih činova, među kojima i veliki broj generala; zatim, policajaca svih rangova i mnogih drugih – stavlja se posle okupacije Srbije u službu okupatora.

Razume se da su opredeljenja za saradnju sa okupatorom bila motivisana raznim pobudama. Jedni to čine svesno gledajući svoju perspektivu u pobedi sila Osovine u drugom svetskom ratu. Takvi su bili, na primer, Aleksandar Cincar-Marković, Dimitrije Ljotić, sa svojim „Zborom“, Đorđe Perić, direktor „Avale“ a u Nedićevoj vladi – šef državne propagande, i mnogi drugi otvoreni ili prikriveni nemački agenti. Drugi, na primer, Dragiša Cvetković i njegovi istomišljenici, smatrali su da im okupacija može poslužiti kao prelazni period za neke nove planove i ambicije. Treći, među kojima je vidno mesto zauzimao Milan Nedić, bili su apsolutno ubeđeni u pobedu nemačkog fašizma; računali su da okupatora treba slušati i uz njegovu podršku naneti poraz Komunističkoj partiji u Srbiji i njenim organizacijama. Najviše je bilo onih koji su se stavili u službu okupatora, jer su računali da je vojno-politička situacija i u zemlji i u svetu neizvesna, da se jačem treba pokoriti, a kasnije, kada se situacija bude razbistrila, opredeliti.

U svakom slučaju, Nemci su bez velikih teškoća, u relativno kratkom periodu, za svega nekih dvadesetak dana po okupaciji Beograda, odnosno Srbije, uspeali da obrazuju kvislinšku upravu, odnosno takozvanu Komesarsku vladu, na čelu koje se nalazio Milan Aćimović⁷ i da uz njenu pomoć obnove banovinske i lokalne organe državne uprave.

Treba naglasiti da, uprkos činjenici da su Nemci imali na raspolaganju više kandidata, mandatora, koji bi obrazovali kvislinšku vladu, oni, ipak, nisu bili načisto prvih dana okupacije kome od predstavnika srpske buržoazije poveriti ovu odgovornu funkciju, i, drugo, „nije posto-

⁶ AVII, NAV-N-T-120, 200/153209. – Stojadinovićeva supruga posle posete Berlinu, 30. maja 1941. uputila je Ribentropu srdačnu čestitku i zahvalnost na prijemu.

⁷ Milan Aćimović bio je poznat kao Stojadinovićevevi čovek; ministar unutrašnjih poslova u Stojadinovićevoj vladi 1938/39; iskusan policajac; školovan u Nemačkoj; dugogodišnji pomoćnik ministra unutrašnjih poslova i veliki neprijatelj komunizma. Predsednik kvislinške komesarske vlade u Srbiji od 30. aprila do kraja avgusta 1941. U Nedićevoj vladi ministar unutrašnjih poslova do 5. novembra 1942. godine. Jedan je od delegata Draže Mihailovića za vezu sa nemačkim okupatorskim vlastima i kvislinzima. Poginuo 1945. godine.

jalo nikakvo uputstvo, ili linija upravljanja, od Rajha ili OKH o politici koju treba sprovesti u Srbiji", izjavio je dr Georg Kisel na saslušanju u vojnom zatvoru u Beogradu 24. marta 1947. godine.⁸ Kisel dalje naglašava da „sva saopštenja koja su odozgo dolazila, nosila su negativan karakter i bila su puna nesklonosti prema Srbiji”.⁹

Prema nekim podacima, okupacione vlasti u Srbiji vodile su prve razgovore oko sastava kvislinške uprave sa Dimitrijem Ljotićem, svojim starim prijateljem. U stanu Dragomira Jovanovića i Tanasija Dinića, u vremenu od 17. do 20. aprila 1941. godine održano je na tu temu više sastanaka posredstvom dra Karla Krausa, šefa Nemačke obavestajne službe u Beogradu.¹⁰ U vezi s tim Tanasije Dinić, jedan od glavnih funkcionera, takozvane Vlade komesara Milana Aćimovića, a kasnije vlade Milana Nedića, izjavio je da su Ljotića naročito podupirali Dorđe Perić i Danilo Gregorić, koji su čak Krausu predali više varijanti kandidata koji bi ušli u „vladu” koju bi, eventualno, organizovao Dimitrije Ljotić. Na osnovu ovih predloga „Milan Aćimović je trebao da dobije resor unutrašnjih poslova; Rista Jojić ministarstvo finansija; Danilo Vučević Ministarstvo građevina; Pantić, Ministarstvo pošta; Ljotić je trebao da bude predsednik uprave, a ja ministar socijalne politike i narodnog zdravlja. Bilo je još predviđenih resora i ljudi, ali ne mogu da se setim, ostalo mi je samo u sećanju da se je radilo o nekim Ljotićevim pristalicama”.¹¹

Nemci su postepeno dolazili do zaključka da ne bi bilo oportuno davati Ljotiću jednu ovako značajnu funkciju, budući da su „zborashi” još od 1934. godine „nazivani izdajnicima naroda i plaćenicima Hitlera, te kao takvi ne bi ni Ljotić ni njegove pristalice imali nikakvog ugleda u narodu”.¹² I sam Ljotić je dao izjavu Krausu 20. aprila 1941. godine, u kojoj je rečeno i sledeće: „Jedna vlada, koja bi nosila moje ime, ne

⁸ Dr G. Kisel (Georg Kissel), zamenik dr Harolda Turnera, načelnika Upravnog štaba vojnog komandanta Srbije. Bio je dugogodišnji službenik Gestapa, viši savetnik državne policije u Nirnbergu. Osuđen od strane vojnog suda 3. armije na smrt streljanjem 1947. zbog zločina koje je počinio u Srbiji.

⁹ AVII, Nemačka arhiva (u daljem tekstu: NA), reg. br. 27-5-11/8, zapisnik o saslušanju dr Kisela od 24. III 1947.

¹⁰ Nemačka obavestajna služba u Srbiji bila je organizovana u dva smera: vojno obavestajna služba (Abwehr) i služba nemačkog Glavnog ureda bezbednosti (RSHA). I jedna i druga služba imale su pojedine odeljke i grane. Prvom je rukovodio u Vrhovnoj nemačkoj komandi admiral Kanaris, a drugom Hajdrih (Heidrich), šef RSHA, koji je bio potčinjen Himleru. I u okupiranoj Srbiji Nemci su obavestajnu službu organizovali prema već postojećoj organizacionoj shemi.

¹¹ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića od 21. februara 1946. godine. – Tanasije Dinić bio je penzionisani pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije; zamenik komesara za unutrašnje poslove u vladi M. Aćimovića od maja do oktobra 1941; tada je postavljen za izvanrednog komesara za personalne poslove, koju je dužnost obavljao do 5. novembra 1942, a od tada do 5. novembra 1943. bio je ministar unutrašnjih poslova u Nedićevoj vladi. Od 5. novembra 1943. do bekstva iz Srbije u Austriju, septembra 1944, bio je ministar socijalnog staranja i narodnog zdravlja. Kao ratni zločinac predat jugoslovenskim vlastima i osuđen na smrt.

¹² Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Krausova zabeleška od 20. IV 1941.

bi dovela do nikakvog rezultata. Prvo se narod treba ubediti u to da su Nemci njegovi prijatelji, da mu najbolje žele i da su oni spasioci čovečanstva od komunizma. Jedan neistrošeni čovek sa svestrano priznatim autoritetom i udarnom snagom mora da preuzme odgovornost nacije, a ja u datoj situaciji nisam ni u kom slučaju pogodan".¹³

Od svih saradnika okupatora, kojima su bile dodeljene značajnije funkcije, prvi je stupio u njihovu službu Dragomir-Dragi Jovanović, jedan od najvećih neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji.¹⁴ On je rešenjem Upravnog štaba nemačkog komandanta Srbije 21. aprila 1941. postavljen za izvanrednog komesara grada Beograda, a već sledećeg dana on je za svog zamenika postavio Miku Đorđevića.¹⁵

Institucija Vojnoupravnog komandanta Srbije formirana je 22. aprila 1941. Komanda suvozemnih snaga (OKH) postavila je za prvog vojno-upravnog komandanta generala avijacije Ferstera. On je odmah dao izjavu za štampu i zapretio svima koji se ne budu pokoravali nemačkim okupatorima: „Kao vojni zapovednik u Srbiji preuzimam sa današnjim danom upravu u zemlji. Ko se mojim zapovestima ne pokorava, vrši sabotažu i druga krivična dela, postupiće se s njim po ratnom vojnom zakonu.“¹⁶

Odmah po prijemu dužnosti (22. aprila), Ferster je na osnovu već pripremljenih predloga koje su sačinili Kraus i Helm, obavestio svoje pretpostavljene — komandanta II armije, fon Vajksa, da u najskorije vreme namerava da formira neku „srpsku vladu“ na čelu koje bi se nalazio Milan Aćimović, a za njegove najbliže saradnike (komesare) predložio je Tanasija Dinića, Đorđa Perića, Momčila Jankovića, Dušana Pantića, Stanislava Josifovića, Dimitrija Ljotića i Milosava Vasiljevića.¹⁷

Međutim, vojnoupravnom komandantu nije bilo jasno kakav status treba da ima prva kvislinška administracija u Srbiji, pogotovu što je znao kakav stav prema srpskoj naciji imaju Hitler, Ribentrop i mnogi drugi visoki funkcioneri Rajha. U vezi s tim Franc Nojhauzen, generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji, izjavio je da je „Hitler zadržao prema Srbima isti onaj stav koji su imali Austrijanci 1914. Kao Austrijanac, držao se striktno tog stava naređujući stroge mere prema Srbima. Osim toga, smatrao je da samo Austrijanci poznaju Srbe i da su oni jedino kompetentni da daju ocenu o političkim, privrednim i drugim pitanjima u Srbiji. Stvoreno je mišljenje da bi bilo najbolje kada bi Srbija uopšte nestala sa geografske karte. Kako jedna ovakva opera-

¹³ Isto.

¹⁴ AVII, br. 19/7, k. 1, str. 46, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića. — Dragomir Jovanović, policijski službenik; predsednik gradske opštine i upravnik grada Beograda; šef državne bezbednosti u kvislinškom aparatu Nedićeve vlade; pobjegao iz zemlje sa okupatorima oktobra 1944. Kao ratni zločinac predat jugoslovenskim vlastima i osuđen na smrt.

¹⁵ AVII, br. 19/7, k. 1, str. 146, Zapisnik o saslušanju Dragomira Jovanovića; citirano saslušanje Tanasija Dinića od 21. februara 1946.

¹⁶ AVII, Nedićeva arhiva (u daljem tekstu: Nća), k. 50, br. reg. 115.

¹⁷ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, 245/000271.

cija nije bila moguća, Srbi, kao večiti uzročnici nemira, morali su što je moguće više da budu stešnjeni i pritisnuti".¹⁸

U vezi s tim dr Georg Kisel u citiranom saslušanju ističe: „Iz navedenih razloga o jednoj srpskoj vladi nije se smelo govoriti. Zbog toga je vojni zapovednik odlučio da postavi tzv. komesare, kojima je praktično hteo dati punomoćja vlade. Stav nemačkog vrhovnog vodstva bio je utoliko nerazumljiviji, jer uopšte nije bilo nemačkih snaga da bi se uredila vlastita uprava... Kako nisu postojala uputstva, bili smo upućeni na Nemce koji su bili upoznati sa mesnim prilikama. To su bili: savetnik poslanstva Fajne i policijski službenici Helm i Kraus. Dvojica poslednja i Fuks dobili su uputstva od RSHA da sarađuju sa Milanom Aćimovićem i Dragim Jovanovićem. Pa je tako Fajnovim pristankom Aćimović opunomoćen da sastavi Komesarsku vladu.“¹⁹

Posle Fersterovog pisma generalu Vajksu od 22. aprila 1941, Aćimović je izbio u prvi plan i sledećih 7–8 dana on se konsultovao ne samo sa svojim pretpostavljenim – nemačkim okupatorima već i sa pojedincima i grupama političara iz redova srpske buržoazije. Boško Kostić, predratni sekretar Ljotićevog „Zbora“ (inače u toku rata Ljotićev lični sekretar) piše u svojoj knjizi „Za istoriju naših dana“ (Lil, 1949), da su Milan Aćimović i Dimitrije Ljotić, posle konsultovanja koja su obavili sa pojedinim predstavnicima građanskih srpskih političara, sačinili jedan dokumenat u kome su bili precizirani uslovi pod kojima bi se prihvatili vođenja civilne srpske uprave. Ti uslovi, prema njemu, bili su sledeći: „da se poštuju odredbe međunarodnog prava, da ostanu u snazi naši građanski i krivični zakoni, kao i naše sudske vlasti, pošto je postavljanje policije i Službe bezbednosti od naših organa sama jugoslovenska vlada predvidela ugovorom o primirju; da Srpska pravoslavna crkva ima da nastavi svoj rad nesmetano i sa istom organizacijom i u novoj situaciji, a naše vlasti imaju je u tome dalje pomagati; da naša domaća uprava mora raspolagati svojim finansijama da bi bila u stanju da čini neophodne pomoći, kao: naplata pomoći porodicama ratnih zarobljenika i pomoći nevoljnim, računajući tu i izbeglice iz ostalih krajeva Jugoslavije; da se članovi srpske civilne uprave u Beogradu zovu komesarima ministarstva i imaju se smatrati advokatima našeg naroda pred okupacionim vlastima. U ovom smislu potrebna nam je i zvanična potvrda od strane vrhovnog predstavnika nemačkih okupacionih vlasti na našem zemljištu; da se u crkvama ima i dalje za vreme službe pominjati ime Nj. V. Kralja Petra II i srpskog patrijarha kao nadležnih arhijereja i da slike Kralja Petra po nadležtvima i privatnim domovima imaju ostati i biti poštovane, jer mi ostajemo i dalje verni podanici svome

¹⁸ AVII, NA, reg. br. 27-5/1–8, Zapisnik o saslušanju Franca Nojhauzena od 20. IX 1947. – Nojhauzen je od 1935. bio nemački generalni konzul u Jugoslaviji i istovremeno osnivač prvih organizacija Nacionalsocijalističke radničke partije u Jugoslaviji. Poznao je dobro jugoslovenske prilike. Nalazio se na čelu vojno-privrednog štaba, u svojstvu generalnog opunomoćenika za privredu, čije je sedište prvih meseci okupacije bilo u Zemunu; glavni zadatak, jedan od onih koje je Hitler postavio vojnopravnom komandantu, bio mu je da organizuje privrednu eksploataciju Srbije.

¹⁹ AVII, NA, 27-5-11/8, saslušanje Kisela od 24. III 1947.

kralju; da sudovi imaju presude da izriču u ime Nj. V. Kralja Petra II (Nemci, navodno, na ovaj uslov nisu pristali – M. B.); da srpska civilna uprava u Beogradu ima pravo donošenja uredbi radi regulisanja nastalih problema u narodnome životu; da ima pravo postavljanja i otpuštanja svih činovnika, a lica u koja okupator ne bude imao poverenja i čije ostajanje na položajima bude smatrao ugroženjem svoje bezbednosti, okupator će optuživati pred našom civilnom upravom, koja će dalje postupati po odredbama međunarodnog prava i zakona ostalih na snazi; da se privatna i crkvena svojina, kao i ona državna, koja ne služi neposredno ratu, imaju poštovati."²⁰

Nismo mogli pronaći sličan dokumenat u Nedićevoj arhivi, niti pak u nemačkoj dokumentaciji. Međutim, na osnovu nekih drugih izvora saznajemo da je Milan Aćimović oko 27. aprila 1941. godine predao Krausu izvesne svoje uslove, jer u jednoj Krausovoj beleški od toga datuma stoji da „uslovi koje su podneli srpski političari nisu neprihvatljivi i sa malim korekcijama mogu poslužiti kao baza za stvaranje srpske civilne uprave”.²¹ Isto tako u memorandumu Milana Aćimovića od 9. maja 1941. (o kome će biti reči u daljem tekstu), koji je upućen Upravnom štabu vojnoupravnog komandanta, pominju se uslovi za ulazak u vladu „srpskih političara”, i mnoge formulacije iz tog dokumenta su gotovo identične, sa Krausovim beleškama, što navodi na zaključak da je takav ili sličan dokumenat zaista postojao. Ali je neosporno da, ukoliko su Kostićeve tvrdnje i tačne, život u okupiranoj Srbiji ubrzo je pokazao da se citiranih uslova, pošto je formirana „vlada komesara”, nisu pridržavali ni tvorci toga dokumenta, ni, pogotovu, nemački okupatori.

Aleksandar Cincar-Marković, bivši ministar spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije; jedan od potpisnika dokumenata o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 25. marta 1941, izjavio je posle rata u istražnom zatvoru UDB-e da on nije hteo ni pod kojim uslovima da se prihvati mandata za sastav tzv. Komesarske vlade. Cincar-Marković je takođe analizirao preliminarne razgovore koji su vođeni u periodu od 17. do 29. aprila između Nemaca, s jedne, i srpskih političara, s druge strane: „Među tim ličnostima, Aćimović je i mene uneo u spisak i pozvao me je prvo kod sebe na savetovanje. Na tom skupu, koji je mogao biti oko 25. aprila, bili su bivši guverner Narodne banke Miloš Radosavljević,

²⁰ Boško Kostić, *Za istoriju naših dana*, Lile, 1949, str. 19. – U pomenutoj publikaciji B. Kostić navodi i sledeće: „Čim sam čuo da se Ljotić nalazi u Beogradu, potražio sam ga u njegovom stanu, u Njegoševoj ulici br. 10, gde sam saznao da se kod njega baš tada nalaze Milan Aćimović, Jeremija Protić, Dušan Letica, bivši ministar finansija, Risto Jojić, bivši ministar, i dr Laza Kostić, profesor univerziteta. Oni su razgovarali o uslovima pod kojima bi mogli da prime vođenje civilne uprave pod okupacijom. Pošto me je ovo mnogo interesovalo, ostao sam da sačekam i, eventualno, čujem nešto detaljnije. Po završenom sastanku, Ljotić je nama sakupljenim u presbirou rekao da su baš sada redigovali uslove pod kojima bi se politički ljudi primili vođenja civilne uprave. Uslove će Nemcima predati Milan Aćimović, koji je već počeo sa njima te razgovore.”

²¹ Arhiv SUP, Srbije BDS (Zapovednik policije sigurnosti i službe bezbednosti), Krausova zabeleška od 27. IV 1941.

inž. Milosav Vasiljević (od strane Ljotića), Dušan Pantić, Đorđe Perić, Velibor Jonić i drugi. Interesantno je da su na nemačkoj listi bili Babić i Vujić, iako su oni sa tadašnjom vladom Simovića bili izbegli u London. Ja sam ovde kategorično odbio svaku saradnju sa Nemcima... Posle ovog prethodnog sastanka kod M. Aćimovića, bio sam pozvan i kod Nemaca sa istim ličnostima. Sećam se da je bio prisutan i inž. Stanislav Josifović, koji je kasnije primio komesarijat za saobraćaj. Sastanak je bio kod Turnera, zapovednika za administraciju Civilne uprave. Turner je redom čitao imena prisutnih i nudio im pojedine resore. Kad je došao red na mene, ja sam odbio ponudu sa motivacijom da ne vidim mogućnost moje dalje saradnje sa Nemačkom posle napada Nemačke na Jugoslaviju i raskomadanja naše zemlje. Pre svega, rekao sam – moja bi želja bila da čujem vodeće ličnosti u Nemačkoj o daljoj sudbini naše zemlje. Naveo sam takođe i moje zdravstveno stanje."²² U jednom kasnijem dokumentu (početkom jula 1941), Nemačko poslanstvo u Beogradu obaveštava Ribentropa da svi pokušaji da se Cincar-Marković prihvati bilo koje funkcije u „civilnoj srpskoj administraciji" nisu urodili plodom. Ali, uprkos tome, ističe se da Fajne i Bencler sa Cincar-Markovićem redovno održavaju kontakte: savetuju se po mnogim ključnim pitanjima od interesa za Nemce u ovom delu Balkana i da će na toj osnovi i dalje s njim saradivati.²³

U telegramu od 27. aprila 1941. Fajne prvi put izveštava Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu o nameri vojnoupravnog komandanta u Srbiji da uspostavi srpsku administraciju, kao i da će Milan Aćimović biti prvi na listi predviđenih ličnosti za ovu vladu: „Vojnoupravni komandant u Srbiji ima nameru da uspostavi srpsku administraciju i da u tu svrhu postavi komesare u nizu ministarstava koja su do sada bila jugoslovenska. Za Ministarstvo unutrašnjih poslova predviđa se i smatra se kao merodavna ličnost Milan Aćimović, bivši upravnik beogradske policije i bivši ministar unutrašnjih poslova u vladi Stojadinovića. Za ministra privrede računa se na Ljotića. Za finansije bio je predviđen guverner Narodne banke Radosavljević (Miloš), koji je, međutim, odbio da se primi tog položaja i ostaje i dalje kod Narodne banke. Ministarstvo pošta preuzima poznati ministar Dušan Pantić; Ministarstvo javnih radova Stanislav Josifović. Ministarstvo pravde preuzima bivši Stojadinovićev ministar Momčilo Janković i Ministarstvo socijalne politike Milosav Vasiljević. Pored ministra finansija, ostaje još prazno Ministarstvo prosvete, u koje će biti postavljen Đorđe Perić, kao državni podsekretar. Cincar-Markoviću ponuđeno je Ministarstvo prosvete, ali on je odbio da ga primi zbog slabog zdravlja."²⁴

²² AVII, br. 20/7, k. 1, Zapisnik o saslušanju Aleksandra Cincar-Markovića. – Cincar-Marković je bio ministar spoljnih poslova u vladi Cvetković–Maček, koja je potpisala akt o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. U vreme rata saradnik okupatora; u prvo vreme savetnik tzv. vlade komesara, a kasnije vlade Milana Nedića. Pobegao je iz zemlje oktobra 1944; predat jugoslovenskim vlastima i osuđen na vremensku kaznu.

²³ AVII, NAV-N-T-120, 200/153267.

²⁴ AVII, Bon, 2, snimak 595, snimak telegrama pisanog na mašini.

Dva dana kasnije (29. aprila), Fajne je uputio novi telegram Ribentropu, u kome ga obaveštava da je došlo do promena u pogledu ličnosti koje su dolazile u obzir za sastav komesarske uprave, jer su se pojedinci u poslednji čas predomislili i otkazali. Na primer, Dimitrije Ljotić²⁵ je povukao svoj pristanak da preuzme Ministarstvo pravde, ali u „vladu“ ipak šalje svoje predstavnike. Sem toga, Fajne napominje da su pronađene još 4 ličnosti, za pojedine resore za koje do tada nisu bili pronađeni kandidati. U istom telegramu se prilaže spisak od 10 ministara i smatra „da će već sledećeg dana moći i zvanično njihova imena objaviti za javnost. Svi navedeni su poznate ličnosti iz najvažnijih partija, koji se drže lojalno prema Nemačkoj. Pretežni uticaj Stojadinovićeve partije i Ljotićeve grupe“.²⁶

Posle više kombinacija, diskusija, dogovora i razgovora vojnog upravnog komandanta i šefa Upravnog štaba dr Harolda Turnera²⁷ i predstavnika bivših građanskih stranaka, koji su izrazili želju da najneposrednije učestvuju u saradnji sa okupatorima, a to znači opredelili su se da budu kvislinzi,²⁸ 30. aprila (a ne 1. maja, kao što se navodi u pojedinim publikacijama), formirana je „vlada komesara“, na čelu sa Milanom Aćimovićem, izrazitim pristalicom profašističke orijentacije.

²⁵ Ljotić Dimitrije, šef profašističke organizacije „Zbor“; istaknuti saradnik okupatora u Srbiji; izvanredni komesar za obnovu Smedereva. Pobjegao zajedno sa okupatorom iz Srbije. Poginuo u saobraćajnoj nesreći, aprila 1945. u Istri.

²⁶ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-120, 200/153198.

²⁷ Dr Harold Turner, SS-brigadni vođa i državni savetnik u činu general-lajtnanta; načelnik upravnog štaba Srbije od 20. IV 1941. do 7. XI 1942; dugogodišnji predsednik jedne nemačke pokrajinske vlade; za vreme drugog svetskog rata jedno vreme upravljao je Luksemburgom, Belgijom, Severnom Francuskom i Parizom. Službovao je i u Grčkoj. Pre napada na Jugoslaviju nalazio se u Sofiji; odmah je pozvan u Beč, gde mu je OKH (nemačka Komanda suvozemnih snaga) saopštila da će preuzeti dužnost šefa vojne uprave u Srbiji.

²⁸ Kvisling – Onaj ko je u službi tuđina, a protiv osećanja i interesa svoga naroda (po norveškom političaru Vidkunu Kvislingu, koji je u drugom svetskom ratu stupio u službu nemačkih okupatora i u to vreme bio predsednik norveške „kvislinške vlade“. Kvislinzima su u to vreme smatrani: Haha u Češkoj, Pavelić u Hrvatskoj, Rupnik u Sloveniji, Nedić u Srbiji, Peten u Francuskoj, Degrel u Belgiji, Tuka u Slovačkoj, Antonesku u Rumuniji. U posleratnom političkom žargonu pa i u jugoslovenskoj historiografiji zadržan je taj naziv za otvorene saradnike okupatora u Jugoslaviji. Međutim, u poslednje vreme pojedini istoričari (pretežno vojni) izbegavaju reč „kvisling“, smatraju da je neadekvatna, i saradnju sa okupatorom nazivaju kolaboracijom. Dva ugledna jugoslovenska istoričara, Ferdo Čulinović, u citiranoj publikaciji, saradnike okupatora naziva kolaboracionistima, a prof, dr Jovan Marjanović u svojoj studiji, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1962, saradnike okupatora naziva kvislinzima. Ne povodeći se za autoritetom bilo kog istoričara, smatramo da u našem tekstu, gde se kroz ceo ratni period pominju grupe saradnika okupatora: nedićevci, ljotićevci, četnici Koste Pećanca i drugi, da ne bismo opterećivali tekst sa više naziva, odlučili smo se za naziv – kvislinzi, jer je adekvatniji i već ustaljen u naučnoj literaturi.

To je bila prva zvanična kvislinška garnitura srpske buržoazije u okupiranoj Srbiji, i na predlog Upravnog štaba komandanta Srbije bila je ovako sastavljena: 1) Milan Aćimović, član grupe Milana Stojadinovića, bivši ministar unutrašnjih poslova, postao je komesar Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP), a ujedno je bio predsednik Saveta komesara. Ovom Ministarstvu priključena su odeljenja i nadležnost ranijeg predsednika vlade; 2) za komesara Ministarstva pravde postavljen je Momčilo Janković, predratni advokat i bivši narodni poslanik, član grupe Milana Stojadinovića; 3) za komesara Ministarstva finansija postavljen je Dušan Letica, bivši ministar, član grupe Milana Stojadinovića; 4) Komesarijat pošta, telegrafa i telefona poveren je Dušanu Pantiću, bivšem ministru u vladi Dragiše Cvetkovića; 5) za komesara Ministarstva prosvete Risto Jojić, profesor i bivši ministar, član Glavnog odbora demokratske stranke; 6) za komesara Ministarstva privrede (Ministarstvo poljoprivrede, šuma i ruda) postavljen je inž. Milosav Vasiljević, bivši direktor Beogradskog sajma, član Jugoslovenskog narodnog pokreta „Zbor“; 7) za komesara Ministarstva saobraćaja dr Lazar Kostić, profesor Univerziteta i član Narodne radikalne stranke; 8) za komesara Ministarstva ishrane Jeremija Protić, bivši pomoćnik ministra finansija i član Glavnog odbora Jugoslovenske narodne stranke; 9) za komesara Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja dr Stevan Ivonić, načelnik istog Ministarstva i član „Zbora“; 10) i za komesara Ministarstva građevina inž. Stanislav Josifović, pomoćnik Ministarstva građevina, kao stručnjak.²⁹

Kao što vidimo, postavljeno je svega 10 komesara, a isto toliko zamjenika, koji su birani iz redova stručnjaka, mahom bivših pomoćnika ministarstava u predratnim vladama Kraljevine Jugoslavije.³⁰

Iz citiranog pregleda komesara možemo izvesti nekoliko zaključaka: prvo, da su izabrani iz redova pristalica gotovo svih ranijih građanskih političkih stranaka i grupa (osim zemljoradnika i socijalista): iz redova bivše Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) Milana Stojadinovića

²⁸ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-120, 200/153198, Fajneov izveštaj od 20. aprila 1941; *Novo vreme*, br. 1, 16. V 1941; dr Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1962, str. 33; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970, str. 407.

³⁰ Ne zna se iz kojih razloga, ali javnost je bila obavještena o obrazovanju Saveta komesara tek u prvom broju lista *Novo vreme*, od 16. V 1941. U tom broju je pisalo između ostalog: „Prilikom preuzimanja vlasti vojni zapovednik u Srbiji general g. Ferster, državni savetnik g. Turner, i generalni opunomoćenik za privredu g. Nojhauzen, pozvali su izvestan broj najuglednijih državnika i političara i tom prilikom izrazili želju da se u najskorijem vremenu obrazuje domaća uprava... Zelja je nemačkih vlasti da se pozovu na rad svi oni koji svojim sposobnostima i iskrenim namerama mogu da doprinesu na obnovi normalnog života u zemlji... Na taj način, u dogovoru sa nemačkim vlastima, obrazovana je prva srpska administrativna uprava, podeljena na 10 resora. Na čelu svakog resora stoji komesar, kome je general Ferster poverio rukovodstvo pojedinih ministarstava. Komesari privrednih ministarstava radiće po direktivama g. Nojhauzena. Ostali komesari spadaju u nadležnost g. Turnera i radiće po njegovim uputstvima.“

(Aćimović, Janković i Letica); iz Narodne radikalne stranke (Kostić); iz Jevtićeve Jugoslovenske nacionalne stranke (Protić); iz Ljotičevog „Zbora“ (Vasiljević i Ivonić); iz redova Demokratske stranke (Jojić); zatim, bivši ministar u vladi Dragiše Cvetkovića (Pantić) i stručnjak (Josifović) koji nije pripadao nijednoj građanskoj političkoj partiji;³¹ drugo, među postavljenim komesarima nije bilo imena istaknutijih političara iz stare Jugoslavije, koji su se svojevremeno isticali svojom proosovinskom politikom.³² Na primer, među njima nije bilo Aleksandra Cincar-Markovića, Dimitrija Ljotića, Milana Nedića i drugih; treće, postavljanjem Milana Aćimovića na čelo Saveta komesara, a ujedno za komesara Ministarstva za unutrašnje poslove, cela ova kvislinška uprava dobija obeležje jedne policijske administracije. Naime, komesari nisu imali nikakve samostalnosti, već su bili neposredno potčinjeni odgovarajućim odeljenjima vojnoupravnog komandanta nemačke uprave u Srbiji. Ali njihov je zadatak bio da svim sredstvima i pod pritiskom stave organe državne uprave u službu nemačke okupacije i u samom početku onemogućuje svaki eventualni pokušaj otpora okupatoru. Zbog toga ne iznenađuje činjenica što je Dragi Jovanović, nemački agent iz predratnog perioda, još pre obrazovanja Saveta komesara, postavljen za upravnika grada Beograda, a Tanasije Dinić, takođe profašistički orijentisan, dobio je funkciju zamenika komesara za unutrašnje poslove, a ujedno je bio vojni referent komesarske uprave.³³

Samo petnaestak dana posle obrazovanja (16. maja 1941), Svet komesara doneo je svoj program rada, koji je emitovan preko Radio-Beograda, a objavila ga je i kvislinška novinska agencija „Rudnik“, *Novo vreme*, nemački list *Donaucajtung* i ostali kvislinški i okupacioni listovi. U jednom delu toga dokumenta pisalo je: „Odlukom vojnog zapovednika u Srbiji uspostavljena je civilna uprava u našoj zemlji i nama je povereno da vodimo pojedine struke državne uprave, u cilju očuvanja mira i reda i što brže obnove privrednog života u zemlji.

Ostaju na snazi domaći zakoni po kojima će naše administrativne i sudske vlasti raditi, ukoliko ih nemačke vojne vlasti, u interesu svoje bezbednosti svojim naređenjima ne budu morale privremeno staviti van snage.

³¹ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-120, 200/153198, cit. Izveštaj Fajnea, od 29. IV 1941, Ribentropu; Boško Kostić, n. d., 20–21.

³² Najjače buržoaske stranke posle okupacije, odnosno pre izbijanja rata, bile su: Demokratska stranka, Zemljoradnička stranka, Jugoslovenska radikalna zajednica, Radikalna stranka i druge. Međutim, sve ove stranke, prešale su sa okupacijom da „žive“. Mada nisu organizovano delovale, ima podataka da su predstavnici iz gotovo svake stranke pristali uz okupatora i omogućili mu da organizuje kvislinšku vlast. Rukovodioci građanskih stranaka, npr., Milan Grol (Demokratska), Miloš Trifunović (Radikalna), Milan Gavrilović i Branko Čubrilović (Zemljoradnička), Slobodan Jovanović (Srpski kulturni klub) otišli su u emigraciju.

³³ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića od 21. februara 1944: „Prilikom formiranja komesarske uprave, samo je Aćimović kao komesar unutrašnjih poslova dobio pomoćnika, a kasnije bili su postavljeni pomoćnici i drugim komesarima“, rečeno je u jednom delu cit. saslušanja.

Prihvatili smo se toga teškog zadatka, u cilju da u ovom sudbosnom vremenu pomognemo našem narodu i olakšamo njegov položaj.

Verujemo da će ceo naš narod odobriti našu odluku, jer on je bio za iskrenu i lojalnu saradnju sa svojim velikim susedom, nemačkim narodom, sa kojim je bio u prijateljstvu i vazda održavao prisne privredne i kulturne veze. Što je naš narod doveden sada u ovaj položaj prema Nemačkom Rajhu, to nije bila želja Nemačkog Rajha, koji je uvek isticao prijateljske namere prema našoj otadžbini, niti je pak to krivica našeg naroda, nego je krivica nekolicine njegovih upravljača, koji su ga uveli u rat bez potrebe i protiv njegovih interesa.

Rešeni da se potpuno posvetimo radu na obnovi zemlje, svesni smo odgovornosti i teškoća, koje nam stoje na putu, ali verujemo da će se uz svesrdnu pomoć svih narodnih slojeva te teškoće savladati. Potrebno je odbaciti svako politiziranje i biti svestan da nastaje novo vreme u kojem se moraju napregnuti sve snage i podneti mnoge žrtve, da se zemlja digne iz ruševina u kojima se nalazi.

Imamo obećanje vojnog zapovednika da će nas on u našem budućem naporu voljno i svesrdno pomoći. Mi smo mu zahvalni na ovom obećanju, kao i na izjavi da se od nas neće ništa zahtevati što bi se protivilo našoj nacionalnoj časti i dostojanstvu, da nam se saradnja u upravi poverava kao nacionalnim ljudima, da naša služba treba da bude zemlji i narodu, a prema nemačkoj upravi iskrena i lojalna. Dali smo reč da ćemo tako postupiti u ime svoje i u ime svoga naroda. Zahvalni smo na korektnom držanju nemačke vojske prema našem narodu s punim uverenjem da isto osećanje gaji ceo srpski narod.

Obraćamo se stoga Srbima, da nas pomognu u izvršavanju teškog zadatka, koji stoji pred nama... Pomažući nas, naš narod će pomoći samog sebe. Pozivamo ga da se vrati svom redovnom poslu i da bezuslovno sačuva red i mir. Pružena nam je prilika, da sami, bez ikakvih prisilnih mera, uputimo svoju zemlju novom životu. Iskoristimo priliku i prihvatimo pruženu nam ruku, sa onom visokom nacionalnom svešću, koja je naš narod krasila kroz svu njegovu istoriju."⁵⁴

Veći deo ovog dokumenta, odnosno deklaracije, kako su je kvislinzi nazivali, citirali smo da bi se video pravi smer akcije prve kvislinške administracije u Srbiji, iako smo duboko ubeđeni da je ona rađena po diktatu nemačkog okupatora. Karakteristično je da komesari u prvi plan ističu „da ostaju domaći zakoni“, dakle, zakoni Kraljevine Jugoslavije. Time oni obmanjuju stanovništvo Srbije i pokušavaju da kod njega smanje antiokupatorsko raspoloženje. U stvari, nemačka okupaciona vlast zadržala je na snazi zakonske propise iz stare Jugoslavije, a to je nalagalo i opšte stanje u okupiranoj Srbiji. Okupatori nisu ni želeli da oni sami donose nove propise o civilno-pravnim odnosima, jer za to nisu imali ni vremena, a očigledno ni potrebe. U „deklaraciji“ komesari posebno pozivaju narod Srbije da odobri njihovu odluku o stupanju u službu okupatora, „jer on (narod) je bio za lojalnu saradnju sa svojim velikim susedom, nemačkim narodom“. Milan Aćimović i njegova „vla-

⁵⁴ Zb. NOR-I-2, 297–298.

da" dobro su znali da je njihova odluka bila nepopularna i da će je narod osuditi. I ono što je najvažnije, kvislinzi pozivaju narod Srbije „da se vrati svom redovnom poslu i da bezuslovno sačuva red i mir". To je bio, dakle, glavni uzrok stvaranja ovog komesarijata i njegova najvažnija dužnost.

Drugi značajniji dokument koji su komesari izdali neposredno posle stupanja na dužnost, jeste *Memorandum vlade komesara — Aćimovića o obnovi Srbije i njenog privrednog područja pod nemačkim vojnim zapovedništvom i vrhovnom zaštitom*. Memorandum je upućen 25. maja generalu Fersteru, vojnopravnom komandantu Srbije, i u njemu su izneti planovi Saveta komesara o tome da će obnoviti sve grane privrede u okupiranoj Srbiji i dati ih na eksploataciju nacističkoj Nemačkoj. U uvodnom delu citiranog memoranduma rečeno je pored ostalog: „Slo-
mom Jugoslavije usled rata na Balkanu, čije je odgovorne podstrekače i nosioce Veliki vođa nemačkog Rajha, njegova ekscelencija Adolf Hitler jasno obeležio u svom govoru pred Rajhstagom od 4. maja ove godine, srpski narod je iznenada, pošto je usred evropskog ratnog požara već više godina uživao blagodeti mira i prijateljskih privrednih i političkih odnosa sa velikim nemačkim narodom i ostalim susedima, doživeo tešku katastrofu."³⁵

Posebno je istaknut značaj poljoprivrede za nemačke okupatore i data je dinamika njenog osposobljavanja i intenziviranja u svim delovima okupirane Srbije i Banata: „Stojeći pred neophodno nužnim, još ovog proleća sprovedljivim, prilagođavanjem privrednom planu Velikog Nemačkog Rajha, napred označeni jedinstveni privredni prostor Srbije, u sastavu Velikog Nemačkog Rajha ima pre svih drugih kao najvažniju privrednu granu da unapredi, intenzivira i proširi poljoprivredu, a u okviru ove kao najvažniju da podigne do najvećeg stepena agrarnu produkciju, čime će koristiti koliko privrednim potrebama srpskog naroda, tim više i smišljenijoj i racionalno sprovedenoj privredi velikog nemačkog naroda."³⁶

Kasnije, kada je obnavljen rad banovina i sreskih načelstava, ovi su obavesteni o sadržini citiranog memoranduma i o obavezi koju je Komesarijat dao u pogledu obnove privrede Srbije, pa se apeluje na niže upravne organe da nastoje da se što bolje obrađuju poljoprivredne kulture, kako bi se mogle zadovoljiti potrebe naroda Srbije, a u prvom redu zahtevi nemačkog okupatora.³⁷

³⁵ Arhiv SUP-a Srbije, dosije Tanasija Dinića, neregistrovano.

³⁶ Isto.

³⁷ Arhiv SR Srbije (u daljem tekstu: AS), Ministarstvo poljoprivrede, neregistrovano, br. 40-127/41.

OBNAVLJANJE STAROG UPRAVNOG APARATA I NJEGOVO STAVLJANJE U SLUŽBU OKUPATORA

Odmah posle konstituisanja, prva kvislinška uprava u Srbiji, preduzela je mere da se stari upravni aparat obnovi i da se ceo njegov mehanizam stavi u službu okupatora. Od toga je zavisilo izvršenje svih onih zadataka koje je Upravni štab, na čelu sa Haroldom Turnerom, postavio Savetu komesara.³⁸ Najpre su obnovljeni sudovi i tužilaštva. U Beogradu su, na primer, po nalogu Saveta komesara, počeli da rade već 1. maja 1941: Kasacioni sud, Upravni sud i stalni Izborni sud trgovačke komore; 2. maja: Okružni i Apelacioni sud za grad Beograd; 5. maja: Sreski sud za vračarski srez i Trgovački sud za grad Beograd.³⁹ „Ministarstvo pravde Saveta komesara, aktom broj 34347, naredilo je Sreskom sudu da otpočne rad. S tim u vezi, Sreski sud za grad Beograd, koji je bio smešten u Krunskoj ulici br. 13, izvestio je sve područne organe da je otpočeo rad 7. maja 1941", pisalo je u aktu Saveta komesara za prosvetu, koji je bio upućen svim prosvetnim ustanovama u Beogradu. U istom dokumentu se napominje da je Državno tužilaštvo za grad Beograd, po nalogu Feldkomandanture, odnosno upravnika grada Beograda, počelo da radi 22. aprila 1941.⁴⁰

Iz izveštaja Komesarijata za unutrašnje poslove, iz druge polovine maja 1941. saznajemo da su već u tom periodu obnovili svoj rad bano-

³⁸ Upravni štab rukovodio je svim poslovima koji su se odnosili na stanovništvo okupirane Srbije. Ovde su, dakle, spadala sva administrativna pitanja, prvenstveno održavanje reda i sigurnosti i, s tim u vezi, celokupni nadzor nad stanovništvom; kontrola saobraćaja i dr. Ovaj štab bio je, u stvari, savetodavni organ okupacionog komandanta za Srbiju, kojemu je predlagao mere radi zaštite okupatora, ali je i neposredno saobraćao sa Komandom „Jugoistok", i s nadležnim ustanovama u vladi Rajha. Jedno vreme po dolasku u Srbiju (od 20. IV do 1. V 1941), Turner je imao ulogu „zemaljske vlade", kasnije kontrolu Saveta komesara, a potom, do svog odlaska iz Beograda (7. XI 1942), nadzor nad celokupnim administrativno-upravnim aparatom vlade Milana Nedića. Razume se, sve je ovo sprovedeno preko feldkomandantura i krajskomandantura, čija su sedišta bila u Beogradu, Smederevu, Nišu i Užicu. (Opširnije o ovom vidi kod F. Culinovića, n. d., 387–404 i kod Venceslava Glišića, n. d., 15–30)

³⁹ Službeno saopštenje Trgovačke, industrijske i zanatske komore, br. 1, str. 9.

⁴⁴ AS, Ministarstvo prosvete, br. 40-127/41.

vine, srezovi i opštine i da su uspostavili prilične kontakte sa feldkomandanturama, krajskomandanturama i drugim nemačkim organima⁴¹ koji su bili smešteni u sedištu banovina. „Sve upravne vlasti, na celoj teritoriji vrše redovan posao prema izdatim naređenjima i uputstvima. Njihov se rad postepeno normalizuje. Do sada su ustanovljene banovine: u Smederevu za Dunavsku banovinu; u Nišu za Moravsku banovinu, a za Drinsku banovinu radi se na njenom uspostavljanju u Valjevu.⁴² Inače, sreska načelstva i druge policijske vlasti funkcionišu i činovništvo je na mestu. Prikupljaju se podaci svega upravnog činovništva, kako bi se po donošenju novog činovničkog statuta, na kome se radi, izvršila redukcija, odabiranje i nov plasman. Po izveštajima do sada primljenim, sve opštinske vlasti funkcionišu prema uputstvima koja su im do sada izdata. Sa zadovoljstvom se konstatuje saradnja sa nemačkim okupacionim vlastima, kako u Beogradu, tako i u celoj zemlji.“⁴³

Prethodno je bio obnovljen rad sreskih načelstava u više od 110 srezova, a kasnije „ispravkom granica“, sveden je na oko 90.⁴⁴ Međutim, nije toliko važan njihov broj koliko je interesantno istaći iz kojih slojeva društva potiču ti „delioci pravde“ u sreskim mestima, odnosno sreski načelnici; na koji su način postavljeni i kakva je bila sadržina njihovog rada. Na ovo poslednje pitanje već smo dobili delimičan odgovor u već citiranom izveštaju MUP-a od 22. maja 1941. u kome se sa „zadovoljstvom konstatuje saradnja sa nemačkim okupacionim vlastima, kako u Beogradu tako i u celoj zemlji“.

Međutim, kada je reč o socijalnom poreklu sreskih načelnika i njima ravnih rukovodećih organa koji su se stavili u službu okupatora, treba naglasiti da sva kvislinška pa i nemačka dokumenta govore da su na ove dužnosti predlagani uglavnom ljudi koji su i pre rata obavljali ove ili slične funkcije; zatim policijski pisari, advokati, žandarmerijski funkcioneri; visoki činovnici predratnih banovina i pojedinih ministarstava

⁴¹ Okupirana Srbija podeljena je na 4 vojnoupravne oblasti, u čijim su sedištima formirane tzv. feldkomandanture. One su uz brojeve dobile i nazive po mestima svojih sedišta. Tako je feldkomandantura u Beogradu, nosila broj 599; u Pančevu (610); Nišu (809); Uzicu (816); f. k. 610 prvobitno je bila locirana u Smederevu, sa nadležnošću za čitavu Dunavsku banovinu. Svakom feldkomandanturom rukovodio je viši oficir, redovno u rangu generala ili pukovnika, uz potreban broj oficira i drugog osoblja. Na području svake feldkomandanture, osnovane su okružne komande (Kreiskommando). Aprila 1941. osnovano je – uključujući Banat – deset okružnih komandi (krajskomandantura), koje su dobile nazive prema imenima svojih sedišta. Svaka okružna komanda delila se na tzv. mesne komande (Ortskommando), a ove na manje komande garnizona (Platzkommando). Sve ove nemačke institucije izdavale su naređenja po svim pitanjima banovinama, srezovima, opštinama i žandarmerijskim stanicama u svojim sedištima.

⁴² Krajem maja u Valjevu je uspostavljena ispostava Drinske banovine, a sredinom juna sedište Drinske banovine prebačeno je iz Valjeva u Užice (AVII, Nća, br. 5/1-1, k. 19; i Nća, br. 19-37, Izveštaji MUP-a za maj i jun 1941).

⁴³ AVII, Nća, br. 8/1-2, k. 19.

⁴⁴ AVII, Nća, br. 5/1-1, k. 19. i Nća, br. 19-1-5, Izveštaji MUP-a krajem maja i početkom juna.

Kraljevine Jugoslavije i mnogi drugi, koji su se u bivšem upravnom aparatu afirmisali kao borci protiv komunista i njihovih simpatizera. Ovo im je bila prilika da još intenzivnije nastave svoj kontrarevolucionarni rad. „Odnos Aćimovićevih komesara i celokupnog upravnog aparata prema okupacionim organima bio je odnos potpune potčinjenosti. Svako ministarstvo bilo je podređeno odgovarajućem odeljenju i upravnom štabu komandanta Srbije, na čijem se čelu nalazio viši nemački činovnik.“⁴⁵ „Taj činovnik bio je kontrolni i Turneru odgovorni organ za rad dotičnog Ministarstva. On je davao smernice za rad, jednom rečju, upravljao preko kvislinškog Ministarstva, koje nije imalo nikakve samostalnosti.“⁴⁶

Koliko je Savet komesara bio u podređenom položaju prema okupacionim vlastima u Srbiji, govori i izjava Georga Kisela, Turnerovog zamenika, na saslušanju 25. oktobra 1946. Na osnovu te izjave saznajemo da je predlog za postavljanje sreskih načelnika davao lično Milan Aćimović. Dalji postupak je bio sledeći: oficir za vezu Upravnog štaba Vajman davao je te predloge i svoje mišljenje SIPO-u da oceni ličnost predloženog kandidata i tek onda je moglo doći do postavljenja.⁴⁷

Banovinske uprave, sreska načelstva i opštine stajali su pod neposrednom kontrolom feldkomandatura, krajskomandatura, ortskomandatura i drugih okupacionih organa. To se vidi između ostalog i iz izveštaja bana Drinske banovine, koji je 24. juna upućen Savetu komesara: „Dolaskom nemačkih trupa u našu zemlju sve su upravne vlasti morale prema naredbi nemačkih mesnih komandanata da se stave sa njima u službeni kontakt, da izvršavaju mnoga njihova naređenja, čime su se poslovi ovih vlasti proširili i uvećali do maksimalnih razmera. Sva sreska načelstva morala su da se angažuju sa najvećom energijom radi oduzimanja od naroda i sabiranja vojnog i civilnog oružja na svome području i da to oružje predaju nemačkim vlastima.“⁴⁸

Gotovo svi funkcioneri iz kvislinškog aparata, od Ministarstava do opština, nastojali su da okupacione vlasti steknu o njima što bolji utisak, pa su tako svoje postupke, govore i izjave podešavali. Tako je, na

⁴⁵ J. Marjanović, *Ustanak*, 34.

⁴⁶ P. Višnjčić, n. d., 87.

⁴⁷ AVII, NA 27-5-3. – Tanasije Dinić u citiranom saopštenju daje nešto drukčiju verziju organizovanja unutrašnje uprave u Srbiji: „Slanjem inspektora MUP-a u unutrašnjost Srbije da konstatuju postojeće stanje, sa širokim ovlašćenjima da mogu odmah formirati sreska načelstva i postavljati na njihovom čelu načelnika od najpogodnijih ljudi iz reda činovnika, kao i opštinske uprave sa postavljanjem predsednika opština... Napominjem samo to da su sreska načelstva i opštinske uprave ranije postojale pa su ratom bile dezorganizovane, tako, da ovo nije bilo neko novo postavljanje, već oživljavanje i uspostavljanje starih načelstava i opštinskih uprava s manjim izmenama.“ (Arhiv SÚP-a Srbije, neregistrovano, zapisnik o saslušanju od 21. II 1946). – Verovatno da su po Dinićevoj verziji tako obnavljana sreska načelstva i opštine, ali kasnije kada je uspostavljena unutrašnja uprava i kada su pojedinci smenjivani i novi postavljeni radilo se onako kako to dobro obavešteni Kisel navodi.

⁴⁸ AVII, Nća, br. 19-2-6.

primer, Milan Aćimović, u više navrata tokom maja davao preko radija i štampe izjave o svojoj lojalnosti prema okupatoru i pozivao stanovništvo Srbije da ga sledi. U govoru preko radija od 25. maja 1941, predsednik Saveta komesara i komesar za unutrašnje poslove je izjavio: „I ako budemo umeli da se pravilno opredelimo, da se potpuno posvetimo radu za opšte dobro, uveren sam da ćemo zaista uspeti da ponovo sagradimo svoj narodni dom, kako bi sutra u novom evropskom poretku koji se stvara pod okriljem moćnog Nemačkog Rajha, zauzeli ono mesto koje nam prema našoj snazi i vrednosti pripada. Uveren sam da će nas u svim tim našim nastojanjima i naporima Nemačka i njeni predstavnici svesrdno pomoći, čime će se još jednom na delu potvrditi da je prijateljska saradnja sa Nemačkom bila i da ostaje za naš narod najbolja i jedina politika.“⁴⁹

Samo tri dana kasnije, u izveštaju Banske uprave Moravske banovine za period od 1. do 15. maja 1941. pisalo je pored ostalog: „Za označeno vreme Banska uprava se, kao i sve područne mi vlasti, starala u prvom redu da se održi što je moguće bolji kontakt sa predstavnicima nemačke vojne sile i istovremeno da se uspostavi i očuva red i bezbednost.“⁵⁰

Potpunu ograničenost u ovlašćenjima kvislinških organa, uočili su mnogi funkcioneri kvislinškog aparata, viši činovnici, pojedini komandanti žandarmerije, policije, mnogi sreski načelnici pa, razume se, i pojedini i najbliži saradnici Milana Aćimovića. U memorandumu koji su podneli Savetu komesara 23. avgusta 1941. komesari inž. Milosav Vasiljević, dr Stevan Ivonić, s Ivonićevim pomoćnikom Darkom Petrovićem, oni kao jedan od uzroka neefikasnosti Saveta komesara i državne uprave uopšte navode ograničenje nadležnosti, pa kao argumente ističu i sledeće: „U praksi, okupaciona nemačka vlast nije odredila stvarne granice nadležnosti te srpske vlasti, tako da praktično srpska vlast nije imala svoj isključivi krug nadležnosti, već se okupaciona vlast mogla svakog trenutka i u svaku stvar umešati, preko koga bilo svog organa. Praktično je, usled toga, još pre 22. juna postojala samo autonomija naše vlasti, ali bez snage i života. Vlast je stvarno postojala samo tamo gde je bilo nemačkih trupa.“⁵¹

Izneli smo više primera da bismo pokazali i dokazali kome je služila tzv. vlada komesara; da li srpskom narodu ili okupatoru; kakva su bila njena ovlašćenja i, na kraju, da bi se videlo da je obnovljeni stari državni aparat postao sastavni deo nemačkog mehanizma okupacije u Srbiji. A upravo to su okupatori i želeli.

⁴⁹ *Novo vreme*, 26. V 1941.

⁵⁰ AVII, Nća, reg. br. 19-1-33. – U izveštaju Uprave grada Beograda (UGB) za period od 26. V do 12. VI 1941. govori se o besprekornoj saradnji sa okupacionim vlastima: „Uopšte, u pogledu uzajamnog poslovanja između UGB i nemačkih vlasti vladala je potpuna saglasnost i koordinacija, tako da su svi potrebni poslovi svršavani odmah, bez ikakvog zastoja, te u tom pogledu nije bilo niti kakve reklamacije, niti kakve zamerke ili prigovora ma sa koje strane“ (AVII, Nća, br. 19-1-49/23).

⁵¹ AVII, Nća, br. 19-3-2.

Paralelno sa obnavljanjem upravnog aparata, Savet komesara, po nalogu nemačkih okupacionih vlasti, obnovio je žandarmeriju, policiju i druge institucije „čuvara reda i mira". Kako je i raniji (predratni) sistem rada upravnih organa u Kraljevini Jugoslaviji umnogome bio povezan sa delovanjem žandarmerije, odmah po uspostavljanju Komesarijata postavilo se pitanje njenog obnavljanja, naoružavanja i stavljanja u službu nemačke okupacione uprave.

Na osnovu uputstava Ministarstva unutrašnjih poslova, do sredine maja 1941. na dužnost se javilo 1.779 žandarma i 153 aktivna žandarmerijska oficira. Odmah posle toga privremeno su formirani štabovi Dunavskog i Drinskog žandarmerijskog puka i mnoge žandarmerijske čete, sa svojim vodovima i žandarmerijskim stanicama.⁵² Dvadeset drugog juna bila je uspostavljena i Komanda kvislinške srpske žandarmerije, na čijem je čelu bio od tog datuma do 12. septembra 1941. u svojstvu v.d. komandanta potpukovnik Jovan P. Trišić, a posle njega, do marta 1942, ovu dužnost je obavljao general Stevan Radovanović.⁵³

Kao čuvare „reda i mira", Savet komesara odmah je pozvao u pomoć i policijske organe. Još iz Kraljevine Jugoslavije, gde je imala zadatak da suzbija komunizam, nasleđena je Uprava grada Beograda i njoj podređena Specijalna policija. Napominjemo da je u uslovima okupacije, ovaj organ kvislinške uprave bio najverniji saradnik okupatora. Specijalnoj policiji bila su čak proširena ovlašćenja. Imala je zadatak da na celoj teritoriji okupirane Srbije preduzima najsurovije mere protiv KPJ i njenih organizacija.⁵³³ Milan Aćimović, Dragi Jovanović, Svetozar Ceka Đorđević, Miloš Banković, funkcioneri Ministarstva, agenti: Svetozar Vujković, Boško Bećarević, Đorđe Kosmajac, Gubarev, i mnogi drugi zalagali su se svim sredstvima i pomagali nemačkim organima radi uspostavljanja i učvršćenja okupacionog sistema vladavine. Sredinom maja 1941, pri upravi grada Beograda bio je formiran poseban odred od 55 agenata, a već u junu 1941. u Beogradu je radilo 210 agenata. Međutim, radi otkrivanja partijskih i skojevskih organizacija i drugih institucija NOP-a bio je angažovan znatan broj žandarma, raspoređenih

⁵² J. Marjanović, *Ustanak*, 38.

⁵³ Jovan P. Trišić, *O Milanu Nediću*, Windsor, ont, Canada, str. 8.

⁵³³ Komandant Feldkomandanture u Beogradu, u svom izveštaju od 14. jula 1941, daje visoku ocenu beogradske policije i njenog šefa Dragog Jovanovića. „Policija je ovde, s obzirom na ličnost šefa javne bezbednosti, u najboljim rukama. U prvim danima svoga rada naredio sam ponovo njeno organizovanje i ona je stalno pod mojim nadzorom. I oficiri drugih komandi u više navrata povoljno su se preda mnom izražavali o njoj. Njena jačina iznosi 858 ljudi. Naoružanje policije vršio sam metodično i, kao znak poverenja, najpre sam je snabdeo vojničkim noževima, kojima su zamenjene gumene palice. A oficirima su date sablje. Postepeno snabdevanje puškama i pištoljima je sprovedeno, ukoliko se do njih moglo doći bez pomoći sa strane. Koliko se iz Beograda žandarmi stalno uzimaju, mada se ove dve čete veoma mnogo angažuju, to je srpska policija u mnogim slučajevima najpouzdanije sredstvo za održavanje reda. To je slučaj naročito od kada se na njenom čelu nalazi sadašnji šef javne bezbednosti" (Zb. NOR, XII-1, 205).

u gradu, zatim, nemačka obaveštajna služba (Gestapo) i jedan broj nemačkih policijskih bataljona.⁵⁴

O ponovnom uspostavljanju žandarmerije i njenom radu, kao i o prilikama na teritoriji Loznica – Valjevo – Čačak – Sjenica – Prijepolje – Višegrad, komandant 60. pešadijske nemačke divizije Eberhardt šalje 17. maja 1941. poverljiv izveštaj Višoj vojnoj komandi 65 za naročitu upotrebu, u kome se navodi: „Žandarmerija je u srpskim oblastima uspostavljena. Ona je ovlašćena da nosi oružje. Njena je dužnost da se stara o miru i sigurnosti naroda na selu u slučaju prijavljenih uznemirenja od strane bande. Tek kada njena snaga ne bude dovoljna, dolazi u pitanje upotreba jedinica. Dok god se žandarmerija lojalno odnosi, umesno je da se široko upotrebljava i potpomaže. Ali se ona mora strožije nadgledati u pogledu manje političke pouzdanosti.”⁵⁵

U istom izveštaju govori se o delovanju tzv. vlade komesara na području okupirane Srbije, pa se naglašava: „Uprava se u srpskim oblastima ponovo izgrađuje. Rukovodstvo ove izgradnje pripada komandaturama (feldkomandanturi Užice, ortskomandanturi Šabac i Kos. Mitrovića), koje je ovde postavio vojni zapovednik Srbije. Sve mere koje preduzimaju trupe u pogledu odnosa prema civilnom stanovništvu, moraju prethodno biti sporazumno utvrđene s ovim komandaturama, da bi se izbegle protivrečne naredbe.”⁵⁶

Još detaljnije podatke o uspostavljanju žandarmerije i njenoj aktivnosti, nalazimo u izveštaju Komesarijata unutrašnjih poslova od 22. maja 1941. godine: „Posle 6. aprila celokupna žandarmerija povlačila se zajedno sa vojskom po naredbi tadašnjih vojnih vlasti. Usled ovoga, mnoge kasarne, a naročito žandarmerijske stanice po zemlji su opljačkane, a mnoge i ruinirane. Od dolaska nemačkih trupa, međutim, donekle, uz blagonaklonu saradnju nemačkih vlasti, žandarmerija se ubrzo formira, reorganizuje i dovodi u sklad sa današnjim potrebama. Do sada je potpuno uspostavljena vlast žandarmerije u Moravskoj banovini, a na ostalom delu teritorije, posao se intenzivno nastavlja i mimo izvesnih

⁵⁴ AVII, Nća, reg. br. 29-2-56, Izveštaj MUP-a za jun 1941. – Na stanovništvo Srbije okupatori i kvislinška policija vršili su sve žešći pritisak. U potvrdu toga govori i podatak da je samo u Beogradu, 27. juna 1941, bilo 878 policijskih stražara i nadzornih činovnika policijske straže i 240 agenata raspoređenih u raznim nadleštviima i ustanovama. Trebalo je da oni prate razgovore i kretanje sumnjivih i da o tome obaveštavaju nadležne. Bivše aktivne žandrame UGB je ponovo vratio u službu, te su i oni morali da učestvuju u progonu komunista i njihovih simpatizera (dr Jovan Marjanović, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi – Beograd*, Beograd, 1964, str. 36 (u daljem tekstu: *Beograd*).

⁵⁵ AVII, NA, k. 9-II, reg. br. 1/17. – General Šreder izvestio je višu komandu aktom od 22. juna 1941, u kome je pisalo i ovo: „Naredio sam pojačanu upotrebu srpskih policijskih i žandarmerijskih organa. Njih treba pomagati u svakom smislu. Oni će se obraćati neposredno potčinjenim mi organima i trupnim jedinicama, kad nastane opasnost, tj. kad mesni zapovednik srpskih policijskih snaga bude smatrao da nije više gospodar situacije” (Zb. NOR, 1-1, 340).

⁵⁶ AVII, NA, k. 9-II, reg. br. 1/17.

poteškoća (veći broj ljudstva nego što je potrebno, nedovoljno naoružanje i si.). Nemačke vlasti odnose se uglavnom prijateljski prema žandarmeriji i u više konkretnih slučajeva konstatovana je neophodna saradnja."⁵⁷

Iz navedenih primera vidi se da su okupacione vlasti, uz pomoć kvislinške uprave u Srbiji, za nepunih mesec dana obnovile policiju i žandarmeriju, a već u junu i julu 1941. ove službe su i dalje dopunjavane, organizovane i proširivane. Prikupljanje na jednom mestu u relativno kratkom periodu znatnog broja žandarma postignuto je na više načina. Jedan od njih, možda čak najefikasniji, bilo je mobilisanje većeg broja bivših pripadnika žandarmerije, policije, oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske, koje su sproveli okupatori i kvislinška vlada. Nije bio mali broj i onih koji su stupali u žandarmerijsko-policijsku službu iz materijalnih razloga. Jer, s obzirom na uslove okupacije, ova služba je, ipak, bila relativno dobro plaćena, a imala je i mnoge druge benefičije. Pored sve opreznosti i nepoverenja prema kvislinškim organima, okupatori, ipak, početkom juna počinju davati oružje domaćoj žandarmeriji. Zabeleženo je, na primer, da je Uprava grada Beograda početkom juna dobila 100 pušaka, 1.000 metaka, 1.000 bajoneta i druge vojničke opreme.⁵⁸ Na taj način je žandarmerija postala ne samo obnovljena oružana snaga starog društvenog aparata već i oružana snaga okupacione nemačke mašine. Kao takva, žandarmerija je bila izvršni organ Saveta komesara. Njen prvi zadatak bio je da od stanovništva Srbije prikuplja oružje za okupatora; pomaže pri popisu vojnih obveznika; sprovodi i hapsi „neposlušne“ među njima, i mnogi drugi slični zadaci.

⁵⁷ AVII, br. 8/1–2, k. 19. – Petar Trišić navodi da je u kratkom aprilskom ratu poginulo dosta žandarma i daje svoju verziju (ukoliko je ona tačna) 0 uspostavljanju žandarmerije, pa kaže: „Posle kapitulacije i žandarmerija je bila razoružana kao i sve ostale vojske. Mnogi žandarmi i žandarmerijski oficiri oterani su u zarobljeništvo... Pošto je cela Srbija bila okupirana još pre kapitulacije, to su i sve žandarmerijske stanice bile napuštene i opljačkane, te kada su se razoružani žandarmi vraćali na stanice, nisu u njima našli ništa. Broj žandarma pod okupacijom bio je dovoljan, ali šta je vredan broj kada, na pr., na stanici ima 10–15 žandarma, a svega 5–8 pušaka, i to svega po 5–10 metaka. Nemci su u početku lagali da nemaju oružja ili su na druge razne načine zavaravali samo da ne daju oružje i tek su docnije postepeno počeli da daju i to samo puške i vrlo ograničen broj municije" (P. Trišić, n. d., 89). – Kako je organizovana žandarmerija po okruzima, čitamo u izveštaju MUP-a za maj 1941: „Provedena je organizacija leskovačke, šabačke, smederevačke, kragujevačke, prokupačke i čačanske žandarmerijske čete. Formirani vodovi u Vladičinom Hanu i Staroj Pazovi, a privremeno dopunski polubataljon u Beogradu" (AVII, Nća, br. 19-1-5). – U junu MUP navodi: „Uspostavljene su žandarmerijske čete u Negotinu i Velikoj Kikindi, 1 žandarmerijski vodovi u Mionici, Kragujevcu, Rudniku, Novom Bečeju, Kovačici, Paraćinu, Rekovcu, Kladovu, Kosjeriću i Čajetini i određena im je teritorijalna nadležnost... Ustrojena je nova žand. stanica Vlaška u sastavu beogradske žand. čete" (AVII, Nća, br. 19-1-37). U julu se žandarmerija dalje razvila, pa je, npr., samo u Moravskoj banovini 19. jula bilo 9 četa, 28 vodova i 157 žandarmerijskih stanica (AVII, Nća, br. 1a-1-23).

⁵⁸ AVII, Nća, br. 19-1-30. Izveštaj Odeljenja javne bezbednosti MUP-a za period od 1–8. VI 1941.

Prema tome, žandarmerija je oružjem obezbeđivala izvršenje naredaba okupatora, i to je bio njen primarni zadatak. Sekundarna je bila druga strana njene delatnosti – da „održava red i mir u zemlji“; da bdi nad imovinom građana, da se bori protiv „zločina“ i pljačke pojedinih lica. Objektivno gledajući, kvislinška žandarmerija je potpomagala pljačku koju je vršio okupator; pomagala je zločine okupatora, a nekad je i sama u njima učestvovala, streljajući srpsko stanovništvo i boreći se sa oružjem protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Ovo joj je u kasnijem periodu okupacije bio jedan od glavnih zadataka, a možda i najglavniji, naročito od marta 1942, kada je žandarmerija reorganizovana u Srpsku državnu stražu.⁵⁸

⁵⁸ U mesečnom izveštaju komandnog štaba komandanta Srbije od 5. oktobra 1941. navodi se pomoć žandarmerije u čuvanju železničkih pruga. Za osiguranje železničkih linija na području Srbije, bila je upotrebljena naoružana srpska žandarmerija... Srpske železničke stanice (300) naoružane su sa po 3 puške i 20 metaka, a 600 čuvara pruge sa po 1 puškom i 50 metaka. Osim toga, na železničkoj pruzi Beograd–Palanka–Niš, angažovano je 500 srpskih žandarma s puškama, 30 mitraljeza i 500 ručnih bombi. Zatim je trupa jačine oko 1 bataljona, raspoređena po stražama od 1 voda, preuzela zaštitu pomenute železničke linije (Beograd–Palanka–Niš).

GLAVNI ZADACI SAVETA KOMESARA

Zadaci Saveta komesara bili su uglavnom dvovrsni: administrativno-politički i upravno-ekonomski. U prvom slučaju Komesarijatu je stavljeno u zadatak da u zemlji zavede red i mir. Znači, neophodno je bilo izvršiti pacifikaciju okupirane teritorije Srbije, jer nemačke okupacione vlasti to nisu ni želele, a nisu imale ni vremena jer su se intenzivno pripremala za napad na Sovjetski Savez. Ma koliko da su Nemci svojim naredbama, uredbama, plakatima, preko radija i kvislinške štampe pretili stanovništvu da sačuva red i mir, da bude lojalno prema nemačkim okupatorima, čak i u najužem štabu nemačke okupacione Komande za Srbiju bilo je jasno da antiokupatorsko raspoloženje stanovništva raste i da se ovde-onda javlja i po neka akcija, odnosno sabotaza, iako oružani ustanak u Srbiji nije još počeo, već je to bila samo jedna faza njegovih priprema.

U vezi sa akcijom koju su 10. maja 1941. izveli pripadnici NOP-a u Beogradu, kojom prilikom je oštećen veliki telefonski kabl na Savskom mostu sa zemunske strane, vojnoupravni komandant u Srbiji uputio je 16. maja Milanu Aćimoviću oštro upozorenje:⁶⁰ „U međuvremenu, takođe, i Vama poznati slučaj teške sabotaze na vojna postrojenja daje mi povod za sledeće osnovne konstatacije. Kao odgovorni komandant za područje Nemačkog Rajha, nisam voljan pustiti da prođe bez odmazde ni najmanji akt sabotaze, i ja ću iz toga razloga nastupiti najbezobzirnijim sredstvima, još od samog početka protiv takvih pojava. S obzirom na s Vaše strane date mi izjave lojalnosti i na do sada prikazanoj volji da prema meni ovu lojalnost potvrdite u praksi, mnogo bih žalio za ovakav postupak. Jedino s obzirom na ovu činjenicu, hoću u ovom slučaju da odustanem od jedne prisilne teške kontribucije i najpre naređujem da za vreme od 14 dana stanovnici grada Beograd–Zemun, sastavljeni od svih narodnosnih grupa, pod kontrolom srpskih policijskih organa dan i noć čuvaju kablove i da se objavi stanovništvu da u ponovnom slučaju, pored ove kazne, biće primenjene prema celokupnom stanovništvu najteže kontribucije. Naređenja o izvršenju prednjeg sleduju.“⁶¹

⁶⁰ AVII, NAV-N-T-501, rol. 245, s. 287–300, Izveštaj Beogradske feldkomandanture.

⁶¹ AVII, NA, reg. br. 17/1, 1.17; Zb. NOR XII-1, 133.

Međutim, već početkom juna 1941. na čelo okupacione nemačke vlasti u Srbiji dolazi novi vojnopravni komandant – general Šreder. U opširnom pismu koje mu je uputio, Savet komesara izražava dobrodošlicu svom pretpostavljenom; daje izjavu lojalnosti, ali ga istovremeno moli da zaštiti srpsko stanovništvo na teritoriji van granica Srbije. Osnov propagande koju je sprovodio Milan Aćimović, odnosno njegova vlada i drugi najreakcionarniji krugovi u Srbiji u kasnijem periodu, bila je u tome da za stradanje srpskog življa nisu krivi Nemačka, Italija i fašizam, već Hrvati, Mađari, Bugari, Albanci i drugi. Na istoj liniji naći će se kasnije i Milan Nedić, a to će biti propagandni manevar i četničkog pokreta Draže Mihailovića. U jednom delu citiranog pisma Saveta komesara rečeno je i ovo: „Kada je po kapitulaciji jugoslovenske vojske Nemačka vojna uprava odlučila da područje Srbije izdvoji i da na istom vaspostavi srpsku upravu pod svojim vrhovnim rukovođenjem i nadzorom, sve su se srpske političke grupe, koje su ostale u zemlji, voljno odazvale pozivu nemačke vojne uprave da obrazuju civilnu upravu u zemlji. Sastavljena iz raznih političkih grupa, ova civilna uprava jednodušna je u shvatanju da su prijateljski odnosi srpskog naroda prema nemačkom jedna istorijska nužnost, i da je lojalna saradnja sa nemačkom vojnom upravom uslov za održavanje srpskog naroda.”⁶²

U istom dokumentu Savet komesara posebno apeluje na vojnopravnog komandanta Srbije da spreči fizičko i ekonomsko uništenje srpskog stanovništva van granica Srbije: „Tom poslu, ekonomskom uništenju i istrebljenju Srba, nisu se posvetili neodgovorni pojedinci, već to javno proklamuju i kao cilj svoje politike obeležavaju zvanični predstavnici u tim krajevima.... Na žalost, обруč se sve više steže, prostor na kome se pod zaštitom nemačke vojne uprave srpskom narodu pruža mogućnost za opstanak, sve se više sužava. Hrvatska država doprla je na prag Beograda, Albanija sa juga zahvatila je kolevku srpske slave i veličine: Kosovo, Metohiju, Rašku. Bugari su na domaku Niša. Mađarima tek što nije ustupljen Banat. Najzad se sa svojim pretenzijama javlja i Rumunija i pvela je opsežnu akciju za ocepđenje srpskih krajeva od Negotina i Zaječara do Požarevca.”⁸³

Kao što vidimo, Milan Aćimović, sa svojim saradnicima, smogao je toliko snage pa i hrabrosti da osudi postupke svojih suseda, a to se indirektno i Nemcima prebacivalo. Činjenica je da je stanovništvo srpske nacionalnosti proganjano u svim delovima okupirane Jugoslavije; da su nad njim vršeni nezapamćeni zločini; da su izbeglice svakodnevno pristizale u Srbiju pričajući o zločinima ustaša, mađarskih i bugarskih okupatora i mnogih drugih nacionalističkih i šovinističkih elemenata koje su okupacione vlasti podstrekivale na pokolj da bi same lakše upravljale.

Bez obzira na sve ovo, pitanje je koliko je kvislinška uprava u Srbiji bila zabrinuta zbog ovih problema. Neosporno je da su joj izbeglice, i to ne samo srpske, stvarale mnogo teškoća. Ali se u njenom

⁶² AVII, Nća, br. 11/1-1, 1.1a, dokument je bez datuma, ali čini se da potiče iz prve polovine juna.

⁸³ Isto.

pismu krije i nešto drugo. Naime, žed za proširenjem granica Srbije, ono za šta će se neprekidno zalagati Milan Nedić i njegova vlada, a to će u izvesnoj meri podupirati i Herman Nojbaher, specijalni opunomoćenik ministra spoljnih poslova Rajha za Jugoistok, čije je sedište od avgusta 1943. bilo baš u Beogradu.

Da je ova naša konstatacija tačna, svedoči i Memorandum Saveta komesara od kraja juna 1941, koji je ponovo upućen vojnoupravnom komandantu Srbije, generalu Srederu, u kome se istorijski analizira svaka jugoslovenska pokrajina: Srbija, Hrvatska, Srem, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Sandžak, Kosovo, Makedonija itd. Navode se podaci o procentu srpskog življa u ovim krajevima, a ujedno se zahteva da znatan deo ovih krajeva bude uključen u jedinstvenu srpsku državu u okviru Rajha: „U bivšoj Hrvatskoj banovini“, pisalo je u uvodnom delu memoranduma, „već je bilo preko 1 milion Srba. Ako je to tačno, da bi se Hrvatskoj državi pridodao još više od jedan milion Srba, to bi značilo da 30% našeg naroda treba da bude nezadovoljno. Ako se tome doda još dosta veliki broj Srba koji konstantno žive u Sandžaku i Crnoj Gori i južnoj Srbiji, kao i grupa od 100.000 u Hrvatskom primorju, to bi značilo da se taj procenat povećava na više od 45%. Za izgradnju Jugoistoka i njegovog preuređenja, to ne bi bio jedan dobar put, jer čak i njegove najviše svetkovine Skoplje i K. Polje, nisu još obuhvaćene u prostor koji stoji na raspoloženju srpskom narodu. Iz svih tih razloga, uzimajući u obzir i shvatajući potpuno položaj jednog poraženog naroda, bilo bi potrebno, ipak, dati srpskom narodu njegove vekovne etnografske granice. U njima bi on, kao vredan i veran član jugoistočno-balkanske zajednice, sigurno uspešno izvršio i svoju opštu, privrednu dužnost i dao odgovarajući doprinos novoj Evropi.“

Posebno se Aćimović sa svojim komesarima zalaže da Srbiji pripadne Srem: „U granicama Srema, prema popisu od 1931. godine, ukupno je bilo 272.000 stanovnika, od kojih Srba – pravoslavnih 172.000 ili skoro 64%; Nemaca oko 45.000, a Hrvata manje od 25.000. Što se tiče privrednih veza i geografskog položaja, dovoljno je pogledati na kartu i odmah će se uočiti velika blizina Beogradu i ogromna udaljenost Zagreba.“⁶⁴

⁶⁴ AVII, br. 4/1–13, k. 19. – U vezi sa Sremom u memorandumu je rečeno i ovo: „Prema tome, ni po istoriji, ni po statistici, ni po saobraćajno-privrednim razlozima, Hrvati nemaju nikakvih prava preko granice koju su sami povukli odlukom ovog Sabora iz 1941. Velikonemački Rajh, koji na Balkanu nema nikakvih teritorijalnih pretenzija, nego u izgradnji novog evropskog poretka želi mir, red i stabilnost, ne može želeti stvaranje takve hrvatske države u kojoj bi Hrvati, prema svesnim borbenim Srbima i drugim stanovnicima, predstavljali manjinu ili u najboljem slučaju jedva polovinu svog stanovništva. Takva državna konstrukcija ne bi imala nikakve životne snage. U njoj bi bili izdati Hrvatima baš oni Srbi koji su vekovima u prijateljskoj i vernoj saradnji sa Nemcima... U granicama koje ima Hrvatska – po današnjoj demarkacionoj liniji – Hrvata ima oko 2.600.000, prema 2.300.000 Srba, 850.000 Muslimana, 300.000 Nemaca. Hrvati su, dakle, svega 43% od sveg stanovništva.“

Na kraju su izneti „argumenti“ da bi trebalo Kosovo, Sandžak, Drenica i Metohija da pripadnu Srbiji, „koji su takođe puni spomenika srpske srednjovekovne snage i veličine“.

„Iz svega izloženog, a u interesu stvaranja mira i reda na Balkanu i polaganja osnova za krajnje sređivanje odnosa među balkanskim narodima, nameće se potreba da se srpskom narodu stvori takva državna celina koja bi obuhvatila jezgro srpskog naroda gde je on u apsolutnoj ili pretežnoj većini. To je oblast severno od reke Pčinje; od Velesa, na jugu, do iznad Novog Sada, na severu; od stare granice Bugarske, na istoku, do Korduna i Like, na zapadu. Tome bi se imali dodati, iz neophodnih potreba ekonomskog života, dolina Vardara ispod Velesa i izlaz na Jadransko more preko doline Neretve.“⁶⁵

Očigledno je da su Aćimović i njegovi komesari bili u velikoj zabludi, jer oni traže „Veliku Srbiju“, maltene, teritoriju nešto manju nego što je bila teritorija Kraljevine Jugoslavije. A poznata je činjenica da je upravo Nemcima bilo u interesu iz dva osnovna razloga da rascepkađu teritoriju Jugoslavije: prvo, zbog toga da bi stanovništvo okupirane teritorije mogli lakše da drže u pokornosti i na taj način lakše eksploatišu privredna i druga bogatstva Jugoslavije; drugo, prilikom stvaranja planova za napad na Jugoslaviju, Hitler je obećao po deo te privlačne jugoslovenske teritorije svojim saveznicima: Italijanima, Bugarima, Mađarima i drugima, čije su pretenzije na nju postojale još od ranije. Međutim, sigurno je da Nemci, niti, pak, njihovi saveznici, nisu znali na kakav će otpor stanovništva Jugoslavije naići njihova okupacija. Naši narodi su vekovima kroz svoju istoriju znali da cene slobodu; da se u mnogim, gotovo bezizlaznim situacijama prihvataju oružja i bore protiv porobljivača. Tako je bilo i u toku drugog svetskog rata.

Iz citiranog memoranduma vidi se, pored ostalog, i to da je takozvana vlada komesara, čim je uz pomoć nemačkih okupacionih vlasti obnovila banovine, srezove, opštine, policiju i druge organe uprave, došla na ideju da od nemačkog vojnoupravnog komandanta zatraži pomeranje granica Srbije na račun njenih suseda. Ta ideja, najblaže rečeno, bila je utopija, dakle, pretenzija, koja nije bila zasnovana ni na kakvim realnim osnovama. Dovoljno je pogledati šta traže komesari; koje sve

” Kao nap. 64. – U zaključku citiranog memoranduma rečeno je sledeće: „Slobodni smo zbog toga obratiti svu pažnju na ove činjenice, kao i da umolimo da se one dostave i na najviše mesto radi blagonaklonog rešenja. Mi mislimo da bi to bilo ne samo u interesu srpskog naroda nego i celog Jugoistoka i, tako isto, Nemačkog Rajha, da se ovaj prostor na pravilan i celishodan način uredi i ekonomski, kao i u svakom drugom pogledu uključujući u sistem, na kome Nemački Rajh sada u Evropi radi... Mi bismo opet svim silama nastojali da srpski narod, zavađen stranom propagandom i ljudima u službi tuđih internacionalističkih organizacija, uputimo putem istinski poštene i iskrene saradnje prema Nemačkom Rajhu i da u njemu preovladaju ljudi i grupe koji su se i ranije zalagali za najprisnije prijateljstvo sa velikim nemačkim narodom. Potpuno i odavno ubeđeni u neophodnost najlojalnijeg naslanjanja na nemački Rajh, mi molimo da se omogućiti okupljanje srpskog naroda na teritoriji koja mu pripada, da bismo čitav naš narod uključili u novi poredak koji će biti pod vodstvom Velikog Nemačkog Rajha.“

delove žele da stave pod svoju upravu: Srem, znatan deo NDH (deo Bosne i Hercegovine); izlazak na Jadransko more, Kosovo, znatan deo Makedonije i niz drugih delova okupirane Jugoslavije.

Iako su komesari u zaključnom delu citiranog memoranduma zahtevali da se njihovi predloži u nemačkoj okupacionoj upravi u Beogradu „svestrano razmotre“, da im se „obrati maksimalna pažnja“, kao i to da se „dostave i na *najviše mesto* radi blagovremenog rešenja“ (očigledno su insistirali da se njihovi zahtevi upute Ribentropu i Hitleru), ceo ovaj dokument ostao je samo mrtvo slovo na papiru. Njega je pregledao jedino Turner i njegov zamenik Kisel, koji nisu našli za shodno ni da obaveste vojnoupravnog komandanta Šredera. Sve što su oni preduzeli, bilo je to da su pozvali na razgovor Milana Aćimovića i upozorili ga da ubuduće ne pravi ovakve ispade. Jer, kako je u vezi s ovim kasnije izjavio Harold Turner, „komesari očigledno nisu shvatili situaciju u kojoj se nalaze, niti dužnosti koje su im poverene“.

Iz svega ovog vidi se da Nemci nisu dozvoljavali⁶⁶ Milanu Aćimoviću, pa ni kasnije Nediću, da se bavi „krupnijim političkim pitanjima“, kao što su ona izložena u Memorandumu komesara od kraja juna 1941. Oni su stalno insistirali na tome da se izvršavaju njihove naredbe, sprovode njihove uredbe i druga okupaciona akta. Jedna od prvih naredbi, za koju su Nemci tražili da se Komesarijat maksimalno angažuje, jeste sakupljanje zaostalog oružja stare jugoslovenske vojske, kao i drugog oružja u posedu privatnih lica, uključujući i sve vrste lovačkog oružja. Iako su ovu naredbu sprovodile feldkomandanture i krajskomandanture, kvislinška uprava, počev od Komesarijata, preko sreskih načelstava, sve do opština, bila je maksimalno angažovana.⁶⁷

Ocenjujući političku situaciju u Srbiji tokom maja, Nemci su u jednom svom izveštaju konstatovali, pored ostalog, i sledeće: „Po gradovima i većim mestima vlada potpun mir. Stanovništvo se dosad držalo veoma povučeno. Ono je bilo ošamućeno usled proteklih događaja, od čega se postepeno sada počinje da oslobađa. Ne bi se ipak moglo reći da je život ušao u svoj uobičajeni tok.“⁶⁸

Sredinom maja 1941. nacisti su povelili istragu u vezi sa pučem od 27. marta, odnosno o odgovornosti krivaca za izbijanje rata između Jugoslavije i Nemačke. Taj zadatak, koji je imao specijalnu namenu, postavljen je takođe Komesarijatu. U vezi s tim Feliks Bender, opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova Rajha u okupiranoj Srbiji, uputio je 13. maja Ribentropu pismo u kome traži dozvolu da se ovakva istraga može povesti. Samo tri dana kasnije (16. maja) Bender dobija

¹⁶ AVII, NAV-N-T-120, 200/153547, Turnerov izveštaj komandantu Jugostoka od 1. jula 1941.

⁸⁷ Prema J. Marjanoviću, *Ustanak*, 36.

¹⁸ Zb. NOR, 1-1, 332, Izveštaj štaba 60. nemačke divizije od 17. V 1941.

odobrenje od ministra spoljnih poslova Rajha.⁶⁹ Komesarijat je za ovaj veoma delikatan zadatak formirao komisiju od tri člana: Tanasija Dinića, kao predsednika, i članova: Dorđa Perića i Mihajla Đorđevića. Istraga je zahvatila veći broj bivših funkcionera građanskih stranaka, naročito one za koje se pretpostavljalo da su imali bilo kakvog udela u organizovanju puča 27. marta 1941.

Evo šta je o tome izjavio Tanasije Dinić na saslušanju pred istražnim organima u Beogradu, februara 1946. godine: „Negde sredinom maja 1941. pozvan sam u Gestapo. Kad sam tamo otišao, zatekao sam kod šefa Gestapoa (Krausa): Dragog Jovanovića, Milana Aćimovića, dr Busea, generalnog konzula, koji je došao iz Berlina. Aćimović mi je rekao da su odlučili, misleći na prisutne, da se povede istraga za utvrđivanje odgovornosti ulaska Jugoslavije u rat sa Nemačkom i da je u tu svrhu obrazovana Komisija, čiji ću ja biti predsednik... Odmah po prijemu naređenja počeo sam da prizivam pojedine članove bivše Cvetkovićeve vlade, koja je potpisala tekst, i samog Cvetkovića i saslušao ih. Pored njih saslušao sam viđenije političke ličnosti na koje bi se ko od saslušanih pozivao.”⁷⁰

Na osnovu iste izjave T. Dinića saznajemo da je u ovoj „istrazi“ saslušano oko 20 lica, među kojima su bili i Dragiša Cvetković, Aleksandar-Cincar Marković, Dimitrije Ljotić, Petar Pešić (bivši ministar vojske), general Petar Kostić, Mirko Košić (bivši guverner Narodne banke), Zivko Topalović i druge ličnosti, koje su uglavnom bile proosovinski orijentisane, te je stoga razumljiv zaključak ove ankete, odnosno istrage: odgovornost za rat pada na one koji su doveli do Dvadeset sedmog marta, što je za vladu Trećeg Rajha bila velika satisfakcija. Drugim rečima, za rat bi, dakle, imala biti odgovorna Jugoslavija, a neposredni uzročnici osovinskog napada na Jugoslaviju – jugoslovenska vlada, sa svojim predsednikom, generalom Dušanom Simovićem.⁷¹

Iz izloženog nije teško zaključiti da je ceo navedeni proces trebalo da posluži vladi Rajha u propagandne svrhe, i to u dva pravca. Naime, da se optuži emigrantska jugoslovenska vlada, koja je, u „dosluhu“ sa Englezima, prouzrokovala rat sa silama osovine; i drugo, da su „pučisti“

⁶⁹ Feliks Bender postavljen je na dužnost opunomoćenog ministra spoljnih poslova Rajha u okupiranoj Srbiji Hitlerovom odlukom od 28. aprila 1941-. Pomenuta odluka glasi: „1. Postavljam opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova kod vojnoupravnog komandanta u Srbiji. Njegovo službeno mesto nalazi se u Beogradu. 2. Opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova je nadležan da radi na svim pitanjima spoljnopolitičkog karaktera koja će se javiti u Srbiji. Od posebne je važnosti njegov zadatak da spreči delatnosti srpskih političkih elemenata štetnu po političke interese Trećeg Rajha. 3. Ukoliko pri sprovođenju zadataka opunomoćenog ministra spoljnih poslova budu dodirnuti vojna pitanja, tada OMSP treba da radi u sporazumu s vojnoupravnim komandantom u Srbiji. Ako bi odlukama vojnih vlasti bili dodirnuti politički interesi, tada one treba da se donesu sporazumno sa opunomoćenikom Ministarstva spoljnih poslova“ (AVII. NAV-N-T-120, 200/153205).

⁷⁰ Arhiv SUP Srbije, dosije Tanasija Dinića, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju od 21. II 1946.

⁷¹ Isto.

na čelu sa Dušanom Simovičem stvarali plan da sa Sovjetskim Savezom zaključe ugovor o uzajamnoj pomoći. To je bio period intenzivnih priprema Nemaca za rat sa Sovjetskim Savezom, te će kasnije i Sovjetski Savez biti optužen da je podstrekivao Jugoslaviju da zarati sa Nemačkom. O tome govori već citirano saslušanje Tanasija Dinića: „Pozvao sam dotičnog (reč je o šifrantu Anđelkoviću, koji je, navodno, radio za rusku obaveštajnu službu – M. B.), i on je na saslušanju izjavio da je u tom vremenu (reč je o periodu neposredno pre napada Nemaca na Jugoslaviju – M. B.) sovjetski otpravnik poslova jednog dana saopštio bivšem pomoćniku ministra spoljnih poslova Jukiću, da je SSSR spreman da potpiše sa Jugoslavijom pakt o uzajamnom pomaganju, tj. ako jedna od sila potpisnika bude napadnuta, da je druga obavezna da stupi u rat protiv napadača... Posle ovoga podatka, do koga se je saslušanjem imenovanoga došlo, kada je pomenuti generalni konzul dr Buse saznao za to, rekao je: 'Hvala, ja sam dobio što mi treba' i otišao je, kako sam kasnije saznao, za Berlin. Posle ovoga video sam da je prestalo interesovanje za tu istragu i ja sam je obustavio, tako da ni do kraja rata nije bila završena."⁷²

Međutim, netačno je tvrđenje Tanasija Dinića da se nikome od saslušanih nije ništa desilo. Izvesno je da je upravo pomenuta istraga pogodila vrhove Srpske pravoslavne crkve. Na primer, baš tih dana u manastiru Ostrogu, u Crnoj Gori, uhapšen je patrijarh Gavriilo Dožić i prebačen u Beograd, gde je bio doveden i uhapšeni episkop žički Nikolaj Velemirović. Obojica su bila sve do kraja rata zatočeni u manastiru Vojlovici, nedaleko od Pančeva. Iz njihovih saslušanja od 16. i 17. jula 1941, koja su posredstvom šefa policije i bezbednosti dostavljena Ribentropu, vidi se da je na njih vršen jak pritisak kako bi se utvrdila uloga Srpske pravoslavne crkve u događajima od 27. marta 1941, odnosno njene veze sa anglikanskom crkvom.⁷³

Tokom maja Komesarijat su pritiskivali i mnogi drugi zadaci: zamena starih novčanica; obnavljanje privrede, da bi se u što kraćem roku mogla staviti u službu okupatora; smeštaj izbeglica, kojih je u Srbiji već u maju bilo na desetine hiljada; obnavljanje rada Crvenog krsta, koji je trebalo da se angažuje u pronalaženju ratnih zarobljenika, vođenju brige o njima, omogućavanju njihove prepiske s porodicom, slanju paketa itd. Razume se, svi ovi poslovi trebalo je da se obavljaju sa odobrenjem i pod kontrolom nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji.⁷⁴

Kada je reč o zarobljenicima, treba istaći da su Nemci posebnu pažnju poklanjali ljudima koji su bilo kada bili u vojsci, jer su ih sve smatrali svojim zarobljenicima. U tom smislu vojnoupravni komandant Srbije izdao je naredbu koja je objavljena 15. maja 1941: „Svi muškarci, Srbi i Slovenci, koji se nalaze na okupiranoj srpskoj teritoriji, koji su pre ili za vreme ovog rata bili pozivani u vojsku ili su vršili neku dužnost kao vojnici, u stvari su ratni zarobljenici i onda kada su ih

ⁿ Isto.

⁷⁵ Prema J. Marjanoviću, *Ustanak*, 120.

⁷⁴ B. Kostić, n. d., 36–37.

nemačke vojne jedinice pustile na slobodu i o tome im dale potvrdu." Svi pomenuti imali su da se jave najbližoj nemačkoj komandi u roku od 10 dana.⁷⁵

I ovu, kao i mnoge druge uredbe i naredbe nemačkih okupacionih vlasti trebalo je da sprovede Savet komesara Milana Aćimovića. U vezi s tim poslat je 27. maja 1941. raspis svim upravama banovina, sreskim načelstvima, žandarmerijskim i policijskim stanicama, u kome se insistiralo „da se dosledno primeni u praksi naredba vojnoupravnog komandanta“.⁷⁶

Iako je citirana naredba predviđala rigorozne kazne, pored ostalog: slanje u zarobljenički logor, predavanje vojnom sudu itd. (što je bilo posebno naglašeno u Uputstvu Saveta komesara), ona ipak nije dala očekivane rezultate. Vojni obveznici počeli su masovno da beže i da se ne javljaju na određena mesta, jer su mnoge koji su se prijavili, Nemci odveli u zarobljeništvo. To se vidi i iz jednog pisma Milana Aćimovića od 15. juna 1941, koje je bilo upućeno Turneru: „S obzirom na to da je u izvesnim srezovima (trsteničkom, jaseničkom i kolubarskom) izvršeno sakupljanje vojnih obveznika, zarobljenika na odsustvu, Ministarstvo je obavesteno da se zbog toga mnogi sklanjaju u šumu i time ugrožavaju javnu bezbednost. S druge strane, preti opasnost da polja ostanu neobrađena. Umoljen je Upravni štab glavnokomandujućeg da se sakupljanje ljudstva iz navedenih razloga, kao i zbog neophodnog prestiža civilne uprave, obustavi.“⁷⁷

Sigurno je da se nacisti ne bi smilovali na Aćimovićevu molbu da su imali dosta prihvatnih logora za smeštaj ratnih zarobljenika. Jer, na osnovu nemačkih izvora, saznajemo da je tada bilo evidentirano oko 325.000 zarobljenika iz cele Jugoslavije.⁷⁸ Posle otpuštanja pripadnika drugih nacionalnosti, u prihvatne logore Jugoslavije, Grčke i Bugarske bilo je smešteno oko 240.000 lica, koje je trebalo transportovati u Nemačku. A to je bilo neizvodljivo. Mnoge saobraćajnice bile su uništene, mostovi porušeni, što je onemogućavalo ne samo prevoz zarobljenika već i nemačkih jedinica, koje su intenzivno prebacivane na Istočni front. Zbog toga su u Srbiji obrazovana tri centralna logora: Stalag 160 u Beogradu, 202 u Nišu i 191 u Kragujevcu. Oni su imali svoje filijale u mnogim manjim mestima u Srbiji; do 19. maja bili su prolazni logori, a posle toga stalni.⁷⁹

⁷⁵ AVII, NA, List uredaba vojnoupravnog komandanta u Srbiji.

⁷⁶ AVII, k. 20a, f. 4, dok. 3.

⁷⁷ AVII, Nća, br. 19-1-34.

⁷⁸ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, 251/683. – U Hitlerovoj izjavi od 4. maja 1941. stoji da je zarobljeno 6.298 oficira i 337.864 podoficira i vojnika. U nekim nemačkim publikacijama, npr. pominje se cifra od 344.000 zarobljenika.

⁷⁹ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, 251/638. – Problem zarobljenika nije skinut s dnevnog reda sve do kraja juna 1941, kada je poslednja grupa zarobljenika iz Srbije prebačena u Nemačku. „Pojedini nemački predstavnici smatrali su da i ostale, tj. one koje su vodile kao zarobljenike na odsustvu, treba skupiti. Međutim, izbijanje ustanka omelo je ovu meru, pa je List, komandant Jugoistoka, krajem jula naredio da se više ne sakupljaju zarobljenici“ (V. Glišić, n. d., 36).

O problemu srpskih zarobljenika raspravljalo se i u Vrhovnoj komandi kopnene vojske Nemačke. U stvari, Komanda Jugoistoka dala je predlog 30. juna 1941. da se u sporazumu sa Ministarstvom za rad i komandom Vermahta, ratni zarobljenici na odsustvu u Srbiji (koji se javo dobrovoljno za plaćeni rad u Nemačkoj) oslobađaju zarobljeništva dok su na radu. U obrazloženju je, pored ostalog, istaknuto da bi se na taj način ublažio problem nedostatka radne snage u Nemačkoj, a ujedno i pitanje nezaposlenosti u Srbiji.⁸⁰ Međutim, predlog Komande Jugoistoka nije prihvaćen, već su zarobljenici postepeno transportovani, a na sastanku Komande suvozemnih snaga (OKH) od 2. juna odlučeno je da se preostalih 16.000 zarobljenika iz Srbije postepeno transportuje; da se za važnije privredne objekte u Srbiji angažuju „besposleni“ i da u što kraćem roku počne akcija za vrbovanje do 70.000 radnika iz Srbije.⁸¹ Uglavnom, čim je bio osposobljen železnički most na Savi (31. maja), intenzivno se radilo na transportovanju zarobljenika iz Srbije, tako da je poslednja grupa prebačena oko 15. jula 1941.

Dok su nacisti nastojali da učvrste svoj okupacioni sistem i da preko Saveta komesara obnove stari aparat vlasti i stave ga u svoju službu, Komunistička partija Jugoslavije pripremala se za oružanu borbu. Još u aprilskoj katastrofi se pokazalo da je Partija jedina politička snaga u Jugoslaviji, koja je sposobna da organizuje mase za borbu protiv okupatora. Ona je to pokazala i za vreme martovskih demonstracija u organizovanju masa za obaranje sporazuma o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, a u aprilskom ratu KPJ je pozvala narod da pruži otpor agresoru, a svoje članove angažovala da se s oružjem u ruci, zajedno sa narodom, suprotstave fašističkim napadačima i da brane zemlju.⁸²

Posle okupacije, KPJ se brzo prilagodila novim uslovima rada. Imajući izgrađenu pravilnu liniju, predviđajući dalji razvoj događaja, Partija je i politički i organizaciono konsolidovala svoje redove. Zato je i mogla da sve svoje organizatorske sposobnosti i sve svoje kadrove stavi u službu narodnooslobodilačke borbe. Neposredno posle Majskog savetovanja u Zagrebu, Centralni komitet KPJ odlučio je da se u pokrajinama i oblastima formiraju vojni komiteti i da se u celoj partijskoj organizaciji, „od vrha do dna“, organizuje rad po vojnoj liniji. Posle formiranja Pokrajinskog vojnog komiteta, krajem maja takvi komiteti bili su formirani u svim okruzima Srbije. Njihov zadatak bio je da prikupljaju i čuvaju oružje, da organizuju vojne desetine, ilegalne grupe, da obavljaju obuku i prikupljaju sanitetski materijal i osoblje koje će time rukovati. Poseban zadatak Partije bilo je učvršćivanje i proširivanje svoje organizacije, organizacije SKOJ-a i drugih organizacija NOP-a i politički rad među masama.

⁸⁰ AVII, NAV-N-T-312, 469/8058979-81.

⁸¹ V. Glišić, n. d., 37.

⁸² Josip Broz Tito, *Stvaranje i razvoj jugoslovenske armije*, Beograd, 1949, str. 16–17.

Budući da je celokupna aktivnost KPJ u navedenom periodu bila još ilegalna, okupatori i njihovi saradnici nisu imali ni dovoljan uvid u njen rad. Ipak je Specijalna policija, sa svojim iskustvom iz pred-ratnog perioda u borbi protiv komunista, uspjela da prikupi znatan broj podataka o aktivnosti KPJ i njenih organizacija. To se može videti i iz izveštaja Komesarijata za unutrašnje poslove od 22. maja 1941, u kome je rečeno: „Usled nedostatka vlasti i događaja nastalih posle 6. aprila, komunistička akcija pojačana je. Prvog maja izdati su leci. Komunisti stvaraju i rasturaju lažne i uzbudljive vesti. Vodstvo im je rastureno još po zemlji. Od važnijih komunista u Beogradu ih je oko 40. Svima vlastima u zemlji izdata su naređenja za suzbijanje komunističke akcije i rekonstrukcija evidencije komunista, koja je u Beogradu i većim mestima bila uništena.”⁸³

Samo nekoliko dana kasnije (26. maja), isti Komesarijat (u dodatku izveštaja za maj), govori o preventivnim merama u borbi protiv komunista pa ističe „da je izdato naređenje da se komunizam strogo suzbija a s tim u vezi da se komunisti – krivci za manje kažnjiva dela kažnjavaju prinudnim radom mesto dosadašnjom policijskom kaznom. U cilju evidentiranja komunista zatraženo je od banskih uprava i Uprave grada Beograda da izveste da li raspolažu sa evidencijom komunista i koliko. Uprava grada je već izvestila da raspolaže sa vrlo malim brojem evidentiranih lica, a banska uprava u Smederevu izvestila je da ne raspolaže ni sa kakvom evidencijom, ali da će je rekonstruisati putem određenih prvostepenih vlasti. Osim toga je Ministarstvo naredilo Upravi grada Beograda da utvrdi da li se nalaze ovde ili u kojem drugom mestu svi viđeniji komunisti da bi se nad njima poveo strogi nadzor. Povodom rasturanja prvomajskih komunističkih letaka, preduzela je Uprava grada Beograda stroge mere u pogledu rasturanja i pronalaska rasturača.”⁸⁴

Već u dnevnom izveštaju Komesarijata unutrašnjih poslova od 28. maja 1941. govori se o neophodnosti preduzimanja oštrih mera protiv komunista: „U Beogradu je zapažen izvestan broj komunista-aktivista. Njihovo se kretanje prati. Mnogi su, međutim, još po unutrašnjosti i vrlo oprezno dolaze u glavni grad. Pored drugih mera, studira se stvaranje koncentracionog logora, gde će svi opasniji po javni red i poredak biti odvedeni.”⁸⁵

U junu, takođe, policija i dalje samo prikuplja podatke; ona „studira”, „analizira”, „osluškuje”, kroji planove, ali još nema jasnu predstavu kakve akcije da preduzme protiv KPJ i njenih organizacija. A to znači da je u toj prvoj fazi okupacije policija bila još slaba. To se može videti i iz dnevnog izveštaja Komesarijatu unutrašnjih poslova za 10. jun 1941, u kome se naglašava: „Proučava se sadašnja taktika komunista,

⁸³ AVII, Nća, br. 19-1-8.

⁸⁴ AVII, Nća, br. 19-1-4.

⁸⁵ AVII, Nća, br. 19-1-12. Izveštaj MUP-a za maj 1941. uglavnom rezimira sve citirane izveštaje, ali se i u njima ponovo ističe: „Studira se pitanje jednog eventualnog koncentracionog logora u koji bi bili prikupljeni svi poznati komunistički akteri” (AVII, Nća, br. 19-1-5).

čija akcija pored sviju drugih nesreća ozbiljno brine sve vlasti. Za najkraće vreme, pošto se sredi prikupljanje materijala, sve će vlasti biti obavestene o tačnom kretanju naših komunista i njihovoj najnovijoj taktici kao i merama koje protiv njih treba preduzeti. Za sada se bave pronošanjem alarmantnih i uzbudljivih vesti, a na selu rade po zaključcima V konferencije Komunističke partije, koja je održana krajem 1940. godine."⁸⁶

Iz svega izloženog da se zaključiti da je policija tokom maja i prve polovine juna bila nedovoljno obavestena o organizacionim i političkim pripremama Partije za pokretanje oružane oslobodilačke borbe. Čak i u junskim izveštajima nema ni jedne reči o Majskom savetovanju KPJ u Zagrebu, a upravo na osnovu njegovih zaključaka delovala su intenzivno sva partijska rukovodstva u zemlji. Možda Nemci tada nisu ni hteli da se znatnije angažuju protiv KPJ, da ne bi time izazvali podzrenje Sovjetskog Saveza. Tek u drugoj polovini juna, kvislinška policija, na osnovu naređenja koje je dobila od Nemačke policijske službe, pristupa pojačanom pripremanju mera za borbu protiv komunista.⁸⁷ U stvari, nacistički naredbodavci nisu se zadovoljili samo konstatovanjem situacije, već su tražili i akcije, pogotovo što se u to vreme Nemačka intenzivno pripremala za napad na Sovjetski Savez. Zbog toga je Milan Aćimović bio primoran da 19. juna 1941. u Odeljenju za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova održi posebnu konferenciju najviših funkcionera Ministarstva. Na njoj je konstatovano da „postoji vrlo intenzivna komunistička akcija u zemlji, naročito na selu, s centrom u trokutu Čačak – Kraljevo – Kragujevac". Konstatovano je da akcija komunista može biti veoma opasna, te je odlučeno da se odmah uhapsi i pošalje u logor 150 do 200 španskih boraca. Pored toga, bilo je predviđeno „ustrojstvo antikomunističkog komiteta, obnova Suda za zaštitu države sa specijalnom procedurom; otvaranje antikomunističkih kratkoročnih tečajeva za stražare i agente, kao i niz drugih mera koje će se bez odlaganja preduzeti".⁸⁸

Napadom Nemaca na Sovjetski Savez bio je stvoren jedan od važnijih objektivnih preduslova za pokretanje masovnog oslobodilačkog rata. Ovi događaji zatekli su Partiju, SKOJ i organizacije NOP-a spremne u političkom i organizacionom pogledu. Kapitulacija vojske Kraljevine Jugoslavije nije značila i kapitulaciju naših naroda. Ako je aprilski rat bio izgubljen zbog izdajstva vladajućih krugova stare Jugoslavije i velike vojnotehničke i strategijske premoći udruženih neprijatelja, pravi opštenarodni rat bio je tek na pomolu.

Istog dana kada su nemačke trupe prešle Sovjetskog Saveza, Centralni komitet KPJ je održao sednicu (u Molerovoj ulici br. 43) u Beogradu i posle svestrano analizirane situacije doneo je odluku da se

⁸⁶ AVII, Nća, br. 19-1-30.

⁸⁷ U jednoj Krausovoj zabelešci od 15. juna 1941. navodi se da je u saglasnosti sa Upravnim štabom izdat nalog Specijalnoj policiji da se energičnije angažuje protiv „subverzivnih elemenata, čije su kolovođe komunisti" (Arhiv ŠUP-a Srbije, neregistrovano).

⁸⁸ AVII, Nća, br. 19-1-5.

narod Jugoslavije pozove na oružani ustanak. U tom smislu je i napisan poznati proglas: „Radnici, seljaci i građani Jugoslavije“, koji se odmah rasturao po celoj zemlji. „Komunisti Jugoslavije“, pisalo je u jednom delu proglasa, „ne oklevajte ni trenutka, već se hitno spremajte za tu tešku borbu. Preduzmite sve da čim bolje osigurate naše dragocene kadrove, koji su nam danas više nego ikada potrebni u toj borbi. Organizujte radne mase i predajte im vaše teško stečeno iskustvo. Stanite na čelo radnih i nacionalno ugnjetenih masa i vodite ih u borbu protiv fašističkih tlačitelja naših naroda. Odvažnost, disciplina i hladnokrvnost neka vlada među vama, jer vi morate time dati primer drugima. Izvršite svoju dužnost avangarde radničke klase Jugoslavije. Napred u poslednji i odlučni boj za slobodu i sreću čovečanstva!“⁸⁹

Kao što vidimo, Partija je pozivala narode Jugoslavije u oružanu borbu, a istovremeno zahtevala od svojih članova da stanu na čelo te borbe. Treba istaći da je u periodu o kome je reč, kvislinška policija već bila u toku mnogih akcija koje je Partija preduzimala; da je aktivnost KPJ intenzivna, i to „ovoga puta ne toliko po nekim specijalnim instrukcijama iz inostranstva, koliko iz razloga koje je sobom doneo rat“. Tek u drugoj polovini juna, rukovodeći kvislinški i policijski organi su postali svesni toga da su „komunistički akteri... pod najpovoljnijim uslovima... raspirivali mržnju protiv nemačkih vlasti“.⁹⁰

Napadom Nemačke na Sovjetski Savez, organi okupacione uprave Nemačke u Srbiji u svakom pogledu su pooštrili mere protiv stanovništva, naročito protiv članova KPJ, SKOJ-a i drugih simpatizera NOP-a. To isto su tražili da učine Savet komesara i svi njemu podređeni organi. U vezi s tim Harold Turner, načelnik Upravnog štaba nemačke komande u Srbiji, uputio je poverljivo naređenje komesaru unutrašnjih poslova, u kome je navedeno i ovo: „Na osnovu poslednjih ratnih događaja molim da se odmah izvrše, prema ranijem sporazumu s Vama, hapšenja svih vodećih komunista i da se naredi šefu policije u Beogradu da još noćas izvrši hapšenje njemu poznatih komunista grada Beograda. Ove osobe treba zatvoriti na Adi Ciganliji. Docnije, treba kako ove, tako i ostale u zemlji uhapšene zločinačke elemente i komuniste sprovesti u koncentracioni logor, koji Vi prema naređenju, ima da organizujete. Istovremeno postarajte se da se još tokom ove noći pohapse svi borci Crvene Spanije. Sem toga, molim da se šefu policije odmah naredi ovo: 1. Policija ima da uvede pooštrenu uličnu službu. Kao što je ranije naređeno, ima se odmah organizovati i noćna policijska služba. 2. Šef policije treba da izda potrebna uputstva za naročito čuvanje javnih zgrada, mostova i ostalih važnijih postrojenja. Radi lakšeg izvršenja ovih zadataka, postaraću se da se iz ratnog plena odmah stavi na raspoloženje srpskoj policiji potrebno oružje. Istovremeno o ovim merama biće obaveštene i nemačke trupe s molbom da, u slučaju potrebe, pomognu oko izvršenja

⁸⁹ Zb. NOR, 1-1, 11–17.

⁹⁰ Kao napomena 88.

zadataka policije. Na kraju želim da vam skrenem naročitu pažnju na varoši: Niš, Kragujevac, Užice, Čačak i rudnike: Rtanj, Trepča i Bor."⁹¹

Pismo Turnerovo, kao i mnoga druga ranijih datuma, pokazuje dve stvari: prvo, da Komesarijat nije imao nikakve samostalnosti i, drugo, da je za gotovo svaku akciju, koju je trebalo preduzeti na okupiranoj teritoriji Srbije, prethodno dobijao naređenja od načelnika Upravnog štaba, Turnera, koji je u ime vojnoupravnog komandanta, bio Aćimoviću vrhovni naredbodavni organ, a ovaj je bio samo izvršni organ nemačke Vojnookupacione uprave u Beogradu. To se vidi i iz pisma komesara za unutrašnje poslove, koje je datirano takođe 22. juna i hitno poslato banskim upravama, zahtevajući od njih da u svemu postupe prema traženju načelnika Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta. Posebno se naglašava da je izbijanjem rata između Nemačke i Sovjetskog Saveza „nastala nova situacija u svetu“, te da zbog svega toga treba energično delovati protiv svih komunista, naročito viđenijih, pošto su oni, „u poslednje vreme naročito aktivni“ i da „isti održavaju svoje redovne ilegalne konspirativne sastanke na kojima diskutuju o aktuelnim smernicama partijskog rada i daju upute za plansku, organizovanu i obnovljenu komunističku akciju“.⁹²

I banske uprave delovale su u duhu Turnerovog i Aćimovićevog naređenja, te su odmah svima područnim vlastima u banovini dale instrukcije za rad, odnosno za preduzimanje energičnih mera protiv komunista i njihovih simpatizera. Interesantno je, s tim u vezi, naređenje Banske uprave Moravske banovine od 26. juna 1941, u kome je rečeno i ovo: „G. komesar Ministarstva unutrašnjih poslova dostavio mi je naređenje I, br. 6, od 25. juna 1941. (to je bilo drugo Aćimovićevo pismo upravama banovina za dva dana – M. B.), kojim ukazuje da je usled pojačane destruktivne akcije komunista, izaslao specijalne izaslanike u

⁹¹ Zb. NOR, 1-1, 341–342. – Na saslušanju 25. X 1946 (AVII, br. 11/5-1-23/27) pred islednikom tužilaštva jugoslovenske armije, Georg Kisel, zamenik načelnika upravnog štaba, dao je svoju verziju o tome kako je došlo do odluke da se pohapse komunisti: „Izjutra, posle saopštenja preko radija, general Sreder sazvaó je sastanak, kome su prisustvovali Gravenhorst, Hens, Piht, Helm, Hince, Kraus i ja sa nemačke strane, a sa srpske strane: Aćimović i Dinić. SIPO i Jovanović ukratko su prikazali položaj i konstatovano je da se uskoro mora računati sa jakom komunističkom akcijom. Helm je ukazao na to da je, prema propisima o nadležnosti, zadatak SIPO-a suzbijanje ilegalnog komunizma i da general na to još jednom uputi podređene službe ustanove. Onda je Jovanović predložio da se, iz preventivnih razloga, u Beogradu nastanjeni poznati komunistički funkcioneri pohapse (imenovao je 10 do 20 ljudi). General je pristao, ali je hteo da ima izveštaj. Ja sam mu posle dogovora kazao da ovakvo preventivno hapšenje može izazvati samo nemir i bio sam mišljenja da treba sačekati događaje. Od toga dana počeli su u zemlji i u Beogradu smišljeni napadi na vojna lica i objekte. Tako je počela za mene, kako s pravom smem da tvrdim, trka sa smrću.“ – Kiselovu izjavu treba primiti sa rezervom, jer on, kao i svi fašistički funkcioneri, na suđenju posle rata prikazuju događaje u krivom svetlu. Čak ide tako daleko da tvrdi da ovom sastanku nije prisustvovao Turner, već je, kako to on tvrdi bio u Berlinu do 24. VI 1941, što je netačno, jer Turnerovo pismo je datirano 22. VI 1941.

⁹² AVII, Nća, reg. br. 1/1-1, k. 92.

Kruševac, Kraljevo, Jagodinu, Niš, Leskovac, Zaječar i Negotin i istima stavio u dužnost sledeće: 1. da se staraju da neminovno spreče svaku komunističku akciju bilo u kom vidu se pojavila; da sa svim raspoloživim sredstvima istupe protivu lica, koja bi eventualno ma šta u tom pravcu pokušala; 2. obzirom na prednje odmah da pohapse sve aktivne komuniste i učesnike u biv. španskom građanskom ratu, pošto kod svih prethodno izvrše pretres; 3. sve mesne vlasti biće dužne da specijalnom izaslaniku izlaze u svemu u susret i njihova naređenja bez prigovora izvršavaju; 4. odmah po dolasku da stupe u vezu sa nadležnim nemačkim vlastima, kojima treba da saopšte u kom cilju dolaze i zamole ih za koordinaciju i potporu; 5. žandarmerijske čete, vodovi i stanice, bez obzira da li na licu mesta ima već oficira, treba da izvršavaju naloge specijalnog izaslanika i dodeljenog mu oficira; 6. da šalju izveštaje o radu na terenu najbržim i mogućim putem, a u izvanrednim i hitnim slučajevima da zamole nadležnog nemačkog komandanta da izveštaje za ministarstvo dostavljaju preko komande vojnog zapovednika u Beogradu."⁹³

Tako je Komesarijat, na osnovu naređenja nemačkih okupacionih vlasti, preduzeo niz akcija protiv Partije, SKOJ-a i drugih simpatizera oslobodilačkog pokreta. Nisu se birala sredstva da bi kvislinzi zadobili što bolje poverenje Sredera, Turnera, Nojhauzena, Bendera, Gravenhorsta, Krausa i drugih nemačkih funkcionera u Beogradu. Među kvislinzima bili su najpreduzimljiviji Milan Aćimović, njegov zamenik po resoru Ministarstva unutrašnjih poslova – Tanasije Dinić i Dragi Jovanović, upravnik grada Beograda. Dakle, sve nemački prijatelji iz predratnog perioda. Za ovog poslednjeg, šef vojne uprave, u svom izveštaju za novembar 1941, upućenom Himleru naveo je, pored ostalog, da se on istakao u periodu Kraljevine Jugoslavije, kao „beskompromisni progovornik komunizma”,⁹⁴ i da je istim tempom nastavio na „odgovornoj” dužnosti, koju su mu poverili Nemci.

Kao dobar poznavalac prilika u Srbiji, Milan Aćimović je za samo nekoliko dana, posle napada Nemaca na Sovjetski Savez (22. juna 1941) poslao dva izveštaja Srederu, vojnoupravnom komandantu Srbije, o tome šta je preduzela kvislinška uprava; kakve su mere preduzele banovine, srezovi, opštine, policija, žandarmerija i drugi izvršni organi Saveta komesara. Posebno se daju predloži o izvesnim pitanjima strategije i taktike u borbi protiv komunizma. Tako se u izveštaju od 25. juna naglašava da je zapaženo da pojedini pripadnici KPJ, pod izgovorom prijateljskih osećanja, prilaze u lokalima pripadnicima nemačkih okupacionih snaga da bi na taj način pribavili podatke obaveštajne prirode. „Iako srpska komesarska vlada ima najveći interes za dobre odnose stanovništva prema nemačkim oružanim snagama”, pisao je Kisel u vezi s ovim istog dana Srederu, „on (Aćimović) moli za najskorije vreme, tj. do trenutka dok ne budu saopštene veće odluke na ruskom ratištu, da se iz sigurnosnopolijskih uzroka pripadnicima oružanih snaga nametne jaka

⁹³ Zb. NOR, 1-1, 343–344.

⁹⁴ AVII, NAV-N-T-200, 120/137895.

uzdržljivost u saobraćaju sa stanovništvom. Bio bih zahvalan ako bi u tom pravcu moglo biti izdato oštro naređenje svim podložnim jedinicama i trupama Više komande 65. Stvar je veoma hitna zbog Vidovdana 28. juna".⁹⁵

U izveštaju Saveta komesara od 28. juna 1941, koji je preko Milana Aćimovića upućen upravnom štabu, obaveštavaju se nemački organi okupacione uprave za Srbiju da ima izvesnih rezultata u borbi protiv komunizma; da se hapšenja vrše po svim srezovima; da uspesi Rajha na Istočnom frontu demoralizatorski deluju na pojedince, ali da, u celini uzevši, komunisti ne miruju i da predstavljaju opasnost za „red i mir“ u zemlji, te se traži koordinacija akcija nemačkih nadležnih organa i kvislinške uprave: „Mi dole potpisani komesari dobijamo redovno izveštaje iz sviju krajeva Srbije i upozorenja o živoj akciji u zemlji. Kao što je poznato, njihova akcija u svim okupiranim zemljama, je obično normalna pojava, te su i naši policijski organi primenjivali svuda uobičajene mere radi sprečavanja njihove akcije. Ipak je primećeno da njihova sadašnja akcija ima u vidu konkretnije ciljeve, nego uobičajena agitacija i propaganda.“⁹⁶

Nije poznat tačan broj pohapšenih komunista, odnosno simpatizera NOP-a, za prvi mesec dana posle nemačkog napada na SSSR. Ali je nepobitno da su hapšenja vršena u svim krajevima Srbije. Srećna okolnost je bila ipak u tome što je Pokrajinski komitet KPJ bio obavešten o raciji koja se priprema na komuniste i njihove simpatizere. Takvi podaci dobijani su od šefa kartoteke Uprave grada Beograda, Janka Jankovića, koji je bio simpatizer NOP-a i činio ovome izvanredne usluge.⁹⁷ Na osnovu njegovih izveštaja, obavešteni su okružni komiteti KPJ da niko od poznatijih komunista i simpatizera ne ostane u svom stanu, već da se povuče u najdublju ilegalnost. Pa ipak, policijska racija 22. 23. i narednih dana juna dovela je do izvesnih hapšenja, jer manji broj komunista nije mogao biti na vreme upozoren da se skloni.⁹⁸

⁹⁵ AVII, NAV-N-T-75, f. 69/1012.

⁹⁶ AVII, br. reg. 5–1, f. 4, k. 154. – Milan Nedić je odmah posle obrazovanja „vlade narodnog spasa“, početkom septembra, poslao izveštaj Dankelmanu, vojnoupravnom komandantu Srbije, u kome je opisao akciju Saveta komesara protiv komunista posle napada Nemaca na SSSR: „Sa danom objave rata SSSR-u, nemačke vojne vlasti počinju sa hapšenjem istaknutih komunista i njihovih simpatizera na teritoriji vojnog zapovednika Srbije, a prema podacima i spiskovima, koje su same pribavile o pojedinim komunistima bez učešća srpskih vlasti. Ova hapšenja se vrše uglavnom po većim mestima i gradovima Srbije. Međutim, usled nastalih ratnih prilika, najveći broj istaknutih komunista, bio se je sklonio iz većih mesta i gradova u mala zabačena mestašca, u koja nemačka vojska nije ni zalazila, a njima se pridružio i veliki broj komunista, aktivisti bivše Jugoslavije, izbeglih sa onih teritorija koje ne potpadaju pod vojnog zapovednika u Srbiji“ (AVII, br. 10/3–1, k. 18).

⁹⁷ Opširnije o Janku Jankoviću vidi: dr Jovan Marjanović, *Beograd, 1964*, str. 241, i dr Milan Borković, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941–1945*, knj. 2, Beograd, 1974, str. 248–258.

⁹⁸ AVII br. 10/3–1, k. 1a.

Nemački izvori takođe daju podatke o hapšenjima u Srbiji koja su usledila posle 22. juna 1941. Tako se u izveštaju šefa policije bezbednosti i službe bezbednosti od 25. juna 1941. prethodno daje obrazloženje da je posle napada Nemačke na Sovjetski Savez zabeležena u Srbiji jaka komunistička propagandna aktivnost, a da je stanovništvo, naročito u Beogradu, mnogo više od polovine, prijateljski naklonjeno Sovjetima. „Upadljivo su brojni grupni razgovori komunista po lokalima. Po mišljenju šefa policije Dragog Jovanovića, 22. juna vladalo je u Beogradu skoro isto onakvo raspoloženje, kao 27. III 1941, na dan Simovićevog puča.”⁹⁹ Iz istog dokumenta saznajemo da je noću 23. i 24. juna 1941. uhapšeno 49 komunista, među kojima je bilo 11 poštanskih i 2 policijska službenika.¹⁰⁰

Izveštaji kvislinških vlasti krajem juna 1941. sa terena Niša govore takođe da je masovnih hapšenja bilo. Tako se u izveštaju Banske uprave od 26. juna 1941. navodi da je specijalni izaslanik Ministarstva unutrašnjih poslova bio Ilija Paranos, i da je preduzeo niz mera da se obuzda komunistička aktivnost.¹⁰¹ A u izveštaju od 4. jula navodi se da je na području Uprave policije u Nišu povodom komunističke akcije od 22. juna 1941. uhapšeno 30 lica a da su preduzete mere da se stave u pritvor još 32 simpatizera KPJ. „Preduzeta hapšenja izvršena su na osnovu podataka kojima je raspolagala Uprava policije u Nišu i nemačke vlasti. Uprava policije u Nišu dala je materijal za hapšenje evidentiranih i poznatih komunista, koji su učestvovali u raznim komunističkim akcijama u Nišu.”¹⁰²

Iz Kragujevca su takođe pristizali izveštaji o raciji protiv komunista, ali je konstatovano da nije postignut potpun uspeh. Na osnovu izveštaja sreskog načelnika od 24. juna 1941. saznajemo da je Ministarstvo unutrašnjih poslova u ovaj srez delegiralo Dragomira Mitrovića, višeg pristava i da je zajedno sa Predstojništvom gradske policije pohapšeno 18 komunista i njihovih simpatizera.¹⁰³

Opšta je ocena i nemačkih i kvislinških vlasti da hapšenja u periodu 22. do kraja juna nisu uspela i da su rezultati bili ispod svih očekivanja. Tako se u jednom izveštaju Komesarijata unutrašnjih poslova

⁹⁹ AVII, NAV-N-T-175, r. 233, s. 2721368–72.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Zb. NOR, 1-1, 343–344.

¹⁰² AVII, Nća, reg. br. 1/2, f. 1, k. 139. — Dalje se o preduzetim merama navodi i ovo: „Izvršena je revizija radnika u fabrici duvana i duvanskoj struci u Nišu, te je utvrđeno da nema radnika komunistički nastrojenih” (i ovde se vidi da kvislinške vlasti nisu imale pregled komunista i njihovih saradnika — M. B.). — „Pregledane su sve tri štamparije te su izdate potrebne upute da se u štamparijama ništa ne uzima u rad bez znanja uprave policije u Nišu. Izdejtvovano je odobrenje od nemačkih vlasti da organi železničkog komesarijata u Nišu prate vozove u svim pravcima, počev od 27. juna; organizovana je stalna kontrola putnika na želj. stanicima... Sva pohapšena lica smeštena su radi veće sigurnosti u Kazneni zavod i to pod nadzorom policijskih organa”.

¹⁰³ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, br. MN II/3 (u daljem tekstu: AIRPS).

od 5. jula konstatuje: „U nekim mestima: Čačak, Valjevo, Šabac, Kragujevac, Užice, gde su hapšenja vršena od strane naših i nemačkih vlasti, a usled toga što nije bilo prethodnog dogovora i sporazuma, kako u pogledu lica koja treba uhapsiti, tako i u pogledu vremena kad se hapšenja imaju obavljati, pohapšen je izvestan broj lica iako nisu komunisti.“¹⁰⁴

Prema nepotpunim podacima, kvislinška policija, uz pomoć nemačkih okupacionih vlasti, uspela je da u pomenutoj raciji pohapsi oko 400 lica na celoj teritoriji Srbije, a računalo se u Savetu komesara i u Upravnom štabu Harolda Turnera, da će ih biti bar 2.000.¹⁰⁵

Ne samo da je za planove neprijatelja NOP-a broj pohapšenih bio relativno mali, već je, po priznanju Komesarijata unutrašnjih poslova i podređenih mu organa, među uhapšenima bilo i onih koji sa Komunističkom partijom nemaju nikakve veze, a pored toga nisu bili pohapšeni glavni akteri ni viđeniji komunisti, već su bile pohapšene „većinom sve beznačajne ličnosti ili samo idejni komunisti“.¹⁰⁶ Neuspeo pokušaj u vezi sa hapšenjem istaknutijih komunista, izazvao je razočaranje u redovima Nemaca i kvislinga, pa su ovi poslednji gotovo svakog dana upućivali nova naređenja sreskim načelnicima, predsednicima opština i policijskim organima da se energičnije založe u ovoj akciji.¹⁰⁷

Uprkos represalijama okupatora i njihovih saradnika, krajem juna i početkom jula 1941, gotovo u svim krajevima Srbije privodile su se kraju pripreme za početak oružane borbe protiv okupatora. Partijska i skojevska rukovodstva bila su u stalnom kontaktu sa organizacijama na terenu i bilo je samo pitanje dana kada će se zapaliti neugasiva buktinja oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Već 27. juna u Beogradu je bio formiran Glavni štab NOPO Jugoslavije. Prvog jula Centralni komitet SKOJ-a izdaje proglas u kome poziva mladu generaciju Jugoslavije da smelije i moćnije nego ikad do tada stane na stranu porobljenih i ugnjetenih, u veliku vojsku oslobođenja. U proglasu se posebno naglašava da mladi radnici, seljaci i intelektualci, bez obzira na organizacije kojima pripadaju, ujedine sve svoje snage radi razbijanja fašističke agresije i oslobođenja naših naroda.¹⁰⁸

Istorijske odluke Politbiroa CKKPJ, koje su donete 4. jula u Beogradu (u kući Vladislava Ribnikara, u Botičevoj ulici br. 5), o tome da treba neodložno početi partizanske akcije i stvarati partizanske odrede,

¹⁰⁴ AVII, Nća, br. 19-2-8. — Tako su, npr., bila neuspela hapšenja u Kragujevcu, koja su vršili Nemci sa kvislinškom policijom; u Užicu, gde su uhapšena svega 3 komunisti, dok su ostali izbegli hapšenje. Bilo je slučajeva da su predstavnici opština odbili da sarađuju sa Nemcima prilikom ovih hapšenja, npr., u Jagodini, Čupriji, Kraljevu itd.

¹⁰⁵ AVII, Nća, br. 19-1-37.

¹⁰⁶ Kao nap. 98.

¹⁰⁷ Tridesetog juna 1941. MUP-a šalje naređenje svim sreskim načelnicima, predstojništvima gradske policije i komandirima žandarmerijskih četa: „Svaki komunistički pokušaj u ma kom obliku se pojavio, mora da bude ugušen. Komunisti i njihovi simpatizeri koji ih pomažu u njihovim pokušajima treba da budu uhapšeni“ (AIRPS, 9.686).

¹⁰⁸ Dokumenta omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knj. 2, str. 26 (u daljem tekstu ZB. OPJ).

nisu iznenadile partijska i skojevska rukovodstva.¹⁰⁹ Naprotiv takve odluke su se i očekivale, a to se može zaključiti i po tome što su okružni i sreski komiteti KPJ, odmah posle napada Nemaca na Sovjetski Savez, počeli da formiraju štabove partizanskih odreda, partizanskih četa i grupa. Tako je u periodu od 25. juna do 10. avgusta na teritoriji Srbije formiran 21 partizanski odred.¹¹⁰

U duhu direktiva koje je davao CKKPJ i Glavni štab NOP odreda Jugoslavije o prelasku na opšti narodni ustanak, u Srbiji su partizanski odredi počeli akcije protiv okupatora i kvislinških organa. Rađevska četa Valjevskog partizanskog odreda prva je stupila u akciju 7. jula 1941, kojom prilikom je bila likvidirana kvislinška žandarmerijska patrola u Beloj Crkvi, u blizini Krupnja, koja je pokušavala da rasturi narodni zbor. Stoga se ovaj datum uzima kao početak oružanog ustanka protiv neprijatelja.¹¹¹

Zbog veoma važnog vojno-političkog položaja, u Srbiji su postojale vrlo jake okupatorske snage i dobro organizovan okupacioni upravni aparat, što je predstavljalo otežavajuću okolnost za pokretanje oružane borbe. Ali, zahvaljujući pripremama koje je Partija organizovala, kao i slobodarskim tradicijama naroda Srbije, ustanak je za relativno kratko vreme poprimio široke razmere.

Na početku su partizanski odredi izvodili sitnije akcije, napadajući opštinske uprave, žandarmerijske stanice i manje okupatorske jedinice, a kasnije, kada su odredi postali brojnano veći i bolje naoružani, bile su veće i njihove akcije pa su meta njihovih napada bili okupatorski garnizoni, rudnici, železničke stanice i drugi važniji objekti, tako da je ubrzo došlo do stvaranja slobodnih teritorija i formiranja prvih organa narodne vlasti.

Pošto su bili obavešteni da antiokupatorsko raspoloženje većeg dela stanovništva raste, Nemci su još u prvoj polovini jula počeli da sprovode preventivne mere radi očuvanja svojih pozicija. Akcije partizanskih odreda i pozadinskih diverzantskih grupa još više su opominjale i kvislinšku vladu Milana Aćimovića i Nemce da treba da budu energični. I jedni i drugi su računali da je najbolje sprečiti akcije pripadnika oslobodilačkog pokreta još na samom početku. Polazeći od te činjenice, okupatorske vlasti preduzimaju niz represalija. Već u prvoj polovini jula Nemci počinju da streljaju aktiviste NOP-a. Prva streljanja su izvršena u Beogradu 5. jula, kada je ubijeno 13 uhapšenih lica. Streljanja su u julu nastavljena. Petnaestog jula u Obrenovcu je streljano 10 osoba; 17. jula u Beogradu – 16; 18. jula u Beogradu – 18; 20. jula u Valjevu – 17; u Čačku – 12; u Užicu – 22; u Smederevskoj Palanci – 16; 28. jula u Beogradu – 122; 28. jula kod Valjeva – 80 osoba. Ukupno su Nemci u julu samo u Srbiji (bez Banata) streljali 349 osoba.¹¹²

io» Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1945, 297.

¹¹⁰ J. Marjanović, *Ustanak*, 101.

i" *Oslobodilački rat*, I, 2. Ova akcija izvedena je pod rukovodstvom Zikice Jovanovića, komandira Rađevske partizanske čete.

¹¹¹ Zb. NOR, 1-2, 345, 346 i 357; Zb. NOR II-2, 304, 306, 308, 310–318, Izveštaj nemačkog vojnog zapovednika na Balkanu, jula 1941.

Kao što vidimo, streljanja je u julu bilo u mnogim krajevima Srbije, i prve žrtve su uglavnom pripadnici oslobodilačkog pokreta, što ne znači da među streljanima nije bilo i onih koji nisu imali nikakve veze sa pokretom.¹¹³

Karakteristično je, da u prvim streljanjima, koja su tokom jula izvršena po naređenju nacista, učestvuje i Srpska žandarmerija. To se vidi i iz dnevnog izveštaja štaba 717. nemačke pešadijske divizije, u kome se navodi: „20. VII 41, oko 10,00 časova Srpska žandarmerija, pod nadzorom SS, streljala je u Čačku 11 ljudi i jednu ženu, koje je 18. VII 41. bila pohvatala 2. četa 1. bataljona. Četiri čoveka su iz Čačka, a svi ostali iz okoline. Među ovih 11 ljudi nalazio se, izgleda, i glavni kolovođa komunista u Srbiji.“¹¹⁴ O učešću Srpske žandarmerije u streljanju svojih sunarodnika obavestio je Feliks Bender svoje pretpostavljene u Berlinu, u izveštaju od 23. jula 1941, u kome, pored ostalog, navodi: „Do sada je više od stotinu osoba streljala Srpska žandarmerija kao represaliju po naredbama nemačkih okupacionih vlasti. Ali jedna žandarmerijska komanda ustegla se od daljeg streljanja bez prethodnog srpskog prekog suda.“¹¹⁵

Kvislinška žandarmerija je učestvovala u streljanjima nedužnog srpskog stanovništva i kasnije. Tako je 28. jula, na Bukovima kod Valjeva, streljala 81 taoca iz Kosjerića i okolnih sela. Za njih je sreski načelnik, u svom izveštaju od 20. avgusta, konstatovao da su to većinom mirni, poštenu, lojalni građani ovog sreza, poglavito hraniooci svojih porodica, koje je pohvatala nemačka vojska kada su bili na svojim poslovima. Posebno se ističe da ih je 49, od ukupno 81 žrtve Srpske žandarmerije, bilo siromašnog stanja.¹¹⁶ I o ovom događaju, Bender je obavestio Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu aktom br. 446 od 1. avgusta 1941, u kome za feldkomandanta u Užicu, pukovnika Štokhauzena (koji je naredio ovo streljanje), ističe: „Taj je, suprotno izdatim opštim zapovestima o odmazdama od vojnoupravnog komandanta, bez pitanja, kao represaliju za ranije javljeni napad na posadu motocikla, pohapsio na poljima zaposlene žeteoce, potpuno nedužna lica koja je streljala Srpska žandarmerija, na šta ju je primoravala nemačka vojska sa naperenim puškama.“¹¹⁷

Ovo streljanje izazvalo je najjaču krizu komesarske vlade Milana Aćimovića od dana njenog formiranja. A to su bili i prvi znaci neodrživosti njenog položaja. Nemci su uporno tražili da se kvislinška uprava angažuje protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. A ona je imala sve

¹¹³ *Vesti*, 10. X 1941. – U selu Kosjeriću (crnogorski srez), npr., u vezi sa streljanjem koje je izvršeno 28. jula, rečeno je u izveštaju Sreskog načelstva od 20. avgusta „da su većinom pohapšeni i streljani mirni poštenu i lojalni građani ovog sreza, i to poglavito hraniooci svojih porodica, a koji su pohvatani od strane nemačke vojske kada su svi bili na svojim poslovima“.

¹¹⁴ Zb. NOR 1-1, 656, Izveštaj štaba 717. p. divizije o borbama divizije od 15. V do 31. XII 1941. godine. – Višoj komandi za naročitu upotrebu 65.

¹¹⁵ AVII, mf. Bon, 2/693.

¹¹⁶ *Vesti*, Užice, 1941, br. 1.

¹¹⁷ AVII, NAV-N-T-501, rol. 256, mf. 1173–74.

manje snage, jer je bila kompromitovana u očima stanovništva Srbije. Vlada komesara je gubila poverenje (zbog svoje nesposobnosti) i kod nemačkih okupacionih vlasti. Koliko je bila degradirana uloga Srpske žandarmerije, koliko je ona bila ponižena i kompromitovana, čak i demoralisana, može se videti i iz izveštaja tadašnjeg njenog komandanta, pukovnika Jovana P. Trišića, koji je upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova 15. avgusta 1941. U jednom delu toga izveštaja rečeno je: „Najviše je pokolebalo moral kod žandarma u poslednje vreme to što su naši žandarmi prisiljeni od nemačke vojne sile... morali vršiti streljanje našeg življa ni krivog ni dužnog, bez ikakve presude iako naša žandarmerija u svojoj slobodnoj državi nije nikada izvršila slične kazne. Ova vest proširila se među sve žandarme munjevitom brzinom, te iako postoje naređenja da oni streljanje ne smeju vršiti, ipak se boje nemačke vojne sile da ih sa puškomitraljezima na leđima ne nateraju opet, kao i do sada, na vršenje streljanja nedužnog stanovništva. Opadanju morala uzrok su i mnoge uvrede i pretnje, bilo žandarmerijskim oficirima, bilo žandarmima, od strane organa nemačke vojne sile, kao, na primer, javno udaranje potporučnika Čvorovića u Obrenovcu, od jednog nemačkog kapetana; javno udaranje p. poručnika Markovića Pavia u Raškoj; hapšenje žandarma u Vladimirovcima itd.”¹¹⁸

U izveštaju Više komande 65. za naročitu upotrebu, od 28. avgusta 1941, Komandantu oružanih snaga na Jugoistoku, o pojačanoj aktivnosti partizanskih snaga na teritoriji Srbije i NDH i o merama da se spreči opšti ustanak, pisalo je i o problemu Srpske žandarmerije, odnosno nepopularnom činu oko njenog angažovanja da strelja srpsko stanovništvo: „Srpskoj žandarmeriji, koja za sada još jako sadejstvuje da se bori zajedno s nemačkim trupama protiv svojih zemljaka i patriota, ova okolnost predstavlja za Srpsku žandarmeriju teško moralno opterećenje i sama ga tako oseća. Koliko će dugo moći da snosi ovo opterećenje, teško je odrediti, ali ipak već se pojavljuju predznaci koji ukazuju na to da Srpska žandarmerija nije više pouzdana.”¹¹⁹

Sem streljanja, Nemci su tokom jula preduzeli i niz drugih represivnih mera protiv članova KPJ, članova SKOJ-a i drugih simpatizera oslobođilačkog pokreta. Tako je 10. jula u Beogradu ustanovljen zloglasni Banjički logor, a nešto kasnije logor na starom Sajmištu u Beogradu; zatim, logor „Crveni krst” u Nišu, logor u Šapcu i niz drugih zatvora i kaznionica u kojima su hiljade stanovnika Srbije izgubile svoje ži-

¹¹⁸ AVII, br. 3/1–1, k. 27, Izveštaj pukovnika Jovana Trišića, 15. VIII 1941, Ministarstvu unutrašnjih poslova. – Dalje Trišić u istom izveštaju konstatuje: „Opadanju morala u žandarmeriji krive su i vrlo slabe prinadležnosti žandarma i podoficira sa kojima u današnjim prilikama i, pored najbolje volje, ne mogu na kraj izaći ni za 15 dana, a kamoli za mesec dana. Sprema, odela, veš i ostala potrebna oprema kod žandarma, jesu u vrlo hrdavom stanju, što takođe doprinosi opadanju morala kod žandarma.”

¹¹⁹ AVII, NAV-N-T-501, r. 246, s. 2–3, snimak originala pisanog na mašini.

vote.¹²⁰ Ukoliko su partizanske akcije bile intenzivnije, utoliko su i mere okupatora i njihovih saradnika bile rigoroznije. Tako je, na primer, vojnoupravni komandant, general protivavionske artiljerije Šreder, 11. jula propisao Uredbu „o pooštravanju kazni“, po kojoj su prestupi protiv nemačkih okupacionih vlasti kažnjavani smrću ili robijom preko tri godine.¹²¹

Desetog jula izvršena je rekonstrukcija Saveta komesara, pa su tim povodom svi komesari i njihovi zamenici bili primljeni od vojnoupravnog komandanta generala Sredera. On se tim povodom i obratio „rekonstruisanom kabinetu“ Milana Aćimovića sledećim rečima: „Svojim radom, vi ste ispunili obećanje koje ste dali mome prethodniku, naime, izjavu, da ste voljni da lojalno saradujete sa okupacionom vlašću. S druge strane, mogu da dam izraza očekivanju da ćete sad i sa mnom nastaviti rad istom lojalnošću... Naročitu zahvalnost dugujem vama, gospodine Aćimoviću, koji, pored komesarske uprave Ministarstva unutrašnjih poslova, imate još i naročiti zadatak, naime, kao što je već naglasio moj prethodnik na ovom položaju, odgovornost za to da će se rad pojedinih komesarijata kretati po jednoobraznim smernicama i na osnovu jednoobraznih pogleda.“¹²²

¹²⁰ U hronologiji radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda (GgB, knj. VI, 1959, 857) stoji da je Banjički logor osnovan 5. jula. Miodrag Milić u napisu *Izvan rešetaka Banjičkog logora* (GgB, knj. VI, 1959, 537) piše da su prvi zatvorenici dovedeni u logor 10. jula; J. Marjanović, u citiranom delu *Ustanak*, 120, pominje 10. jul kao datum formiranja logora, a V. Glišić, n. d., str. 43. prihvata datum 5. jul. – Ja smatram da se 5. jul ne bi mogao prihvatiti kao datum osnivanja Banjičkog logora, jer u pismu MUP-a od 10. jula, upućenom Upravi grada Beograda – Odeljenju Specijalne policije, zatim predsedniku uprave grada Beograda stoji: „Odlukom nemačkog komandanta mesta i nemačke državne tajne policije naređeno je da se organizuje konc. logor na Banjici (u zgradi kasarne bivšeg 18. pešadijskog puka) u najkraćem roku. Istom odlukom svi materijalni izdaci oko popravke, adaptiranja zgrade, instalacije, nameštaja, kao i izdržavanja krivaca, pada na teret Beogradske opštine. Sa izloženog, a u vezi već našeg usmenog razgovora, molim vas za naređenja da se potrebni radovi što više forsiraju, tako da sve bude gotovo najdalje do kraja ovog meseca“ (AVII, Nća, br. 7/1, P. 58). Prema tome, ni u kom slučaju ne bi se mogao prihvatiti 5. jul kao datum formiranja Banjičkog logora, niti su 10. jula mogli prvi zatvorenici stići, jer se iz citiranog dokumenta vidi da do kraja jula zgrada treba da bude osposobljena.

¹²¹ Zb. NOR, 1-2, 304–305. – U pomenutoj Uredbi predviđena je kazna smrti ili robije od najmanje 3 godine za onoga „ko namerno: 1) za rat važne zalihe ili postrojenja svake vrste, naročito plinska, vodena i električna postrojenja, brane, železnička, telegrafska, telefonska i svetlosna postrojenja ukloni ili ošteti; 2) pomaže na zauzetoj teritoriji vojna lica koja nisu nemačka; 3) na štetu nemačke vojne sile ili Rajha prenosi vesti licima ili vlastima izvan zauzete teritorije; 4) priređuje protivnemačke skupove ili na njima učestvuje; 5) u nameri da škodi interesima nemačke vojne sile ili Rajha, obustavlja posao, odvraća radnika ili druge poziva da prestanu sa radom ili da ga napuste“, itd.

¹²² *Novo vreme*, br. 55 od 11. jula 1941. – M. Aćimović se u ime Saveta komesara zahvalio Srederu ovim rečima: „Danas kada smo predstavljeni Vašoj ekscelenciji, ja želim da vam, u ime svojih kolega i u svoje ime, izjavim zahvalnost na poverenju koje nam ukazujete i time nam omogućavate da u ovim teškim vremenima korisno poslužimo svome narodu... Ja želim da

Posle izvršene rekonstrukcije, lista komesara ministarstava bila je sledeća: 1. komesar Ministarstva unutrašnjih poslova i predsednik Saveta komesara ostao je i dalje Milan Aćimović; njegovi zamenici su bili: pukovnik Tanasije Dinić i Dorđe Perić; 2. komesar Ministarstva prosvete (namesto Riste Jojića) bio je Velibor Jonić (zamenik: Vladimir-Velimir Janković); 3. komesar Ministarstva saobraćaja (umesto Lazara Kostića) postao je Ranislav Avramović (zamenik: Nikola Đurić); 4. komesar Ministarstva pravde ostao je i dalje Momčilo Janković (zamenik: dr Đuro Kotur); 5. komesar Ministarstva finansija, kao i ranije, bio je Dušan Letica (zamenik: Milan Horvacki); 6. komesar Ministarstva pošta, telegrafa i telefona ostao je Dušan Pantić (zamenik: Milorad Dimitrijević); 7. komesar Ministarstva građevina i dalje je inž. Stanislav Josifović; 8. komesar Ministarstva ishrane (umesto Jeremija Protića) bio je Budimir Cvijanović; 9. komesar narodne privrede, kao i ranije, inž. Milosav Vasiljević (zamenik: dr Mihailović) i 10. komesar Ministarstva socijalne politike ostao je i dalje dr Stevan Ivonić (zamenik: Božidar-Darko Petrović).¹²³

Sta se može uočiti u rekonstruisanoj „vladi“ komesara? Prvo, odgovorni ljudi iz Upravnog štaba, a to znači Turner i Kisel, insistirali su da se na pojedine resore (prosvete, saobraćaja i ishrane) dovedu energičnije ličnosti, jer su, navodno, Rista Jojić, Lazar Kostić i Jeremija Pantić bili „umorni“ i „nedovoljno energični“. U stvari, to je bila sledeća ozbiljnija krizna situacija u Savetu komesara, kada Nemci pokušavaju da ga osveže novim ličnostima;¹²⁴ drugo, simptomatično je da samo Milan Aćimović ima dva pomoćnika (Dinić, Perić), i to ličnosti koje su izrazito bile pronemački orijentisane. I po tome se vidi koliki su značaj nemačke okupacione vlasti poklanjale resoru Ministarstva unutrašnjih poslova.

Samo dva dana kasnije, pošto je rekonstruisao svoju „vladu“, odnosno pošto je sa svojim komesarima bio primljen kod vojnoupravnog komandanta Srbije, generala Šredera, Aćimović je odlučio da preduzme energičnije mere kako bi se suzbio oružani ustanak u samom začetku. U tom smislu uputio je 13. jula 1941, preko banskih uprava, sreskim načelnicima pismo sledećeg sadržaja: „Uhapsite članove porodice odbeglih komunista, i to sinove preko 16 godina i žene, ukoliko nemaju dece, oca i brata, ako u zajednici žive a nisu stariji od 60 godina. Slučajevi se moraju rešavati pod ličnom odgovornošću. Spiskove dostaviti Ministarstvu, a uhapšene do daljeg naređenja zadržati tamo.“¹²⁵

Milan Aćimović je 13. jula u Beogradu dao takođe izjavu za štampu, u kojoj najoštrije opominje sve antiokupatorski raspoložene stanovnike

ponovim sada ono što smo i vašem prethodniku (Fersteru) izjavili da ćemo mi, predstavnici srpske uprave, svoje poslove voditi u punoj lojalnosti prema nemačkoj vojnoj upravi“ (isto).

¹²³ *Novo vreme*, br. 55, od 11. jula 1941.

¹²⁴ AVII, NAV-N-T-200, 120/134265, Turnerov izveštaj komandantu Jugostoka.

¹²⁵ AIRPS, Nća, neregistrovano.

Srbije da se povinuju kvislinškim naredbama i da se ne suprotstavljaju nemačkim vlastima. Ovaj govor bio je štampan u *Novom vremenu*; plakatiran na javnim i prometnim delovima Beograda, a pored toga umnožen i razdeljen srezovima i opštinama, kako bi se sa njegovom sadržinom upoznali svi „ugledniji domaćini“ gradova i sela okupirane Srbije.¹²⁶ Istovremeno je Aćimović za borbu protiv komunista angažovao sve činovništvo, a preko Odeljenja za zaštitu države, Ministarstvo unutrašnjih poslova 15. jula ponovo je zahtevao od svih sreskih načelnika „da izdadu instrukcije svemu činovništvu područnih im resora na terenu da sreske načelnike, kao nosioce vlasti na svojim područjima i predstavnike državne uprave, u slobodnom vremenu pomognu u njihovim nastojanjima da se održi red i mir i sredi poremećeni život njegovom obnovom i podizanjem“.¹²⁷ Tokom jula i avgusta sreski načelnici su pokušavali da na mnogim konferencijama sa viđenijim građanima „tumače“ misli Aćimovićeve izjave, a ujedno su energično insistirali da se narod ne hori protiv okupatora, već da se bezuslovno pokorava „redu, miru i poretku“ kako bi okupator mogao nesmetano da eksploatiše privredna bogatstva Srbije.¹²⁸

Sve okupatorske mere, koje su preduzimate tokom prve polovine jula (hapšenja, odvođenja u koncentracione logore, streljanja, paljenja kuća, zavođenje policijskog časa u gradovima i drugo), nisu pokobile pripadnike oslobodilačkog pokreta, koji su nastojali da okupatorskim vlastima i dalje nanose sve veće gubitke svuda i na svakom mestu. Kada komesarske mere zastrašivanja nisu dovele do očekivanih rezultata, a otpor protiv okupatora sve se više ispoljavao u mnogim gradovima i selima Srbije, general Šreder se ponovno obratio neposredno Milanu Aćimoviću, aktom od 18. jula 1941, u kome je rečeno između ostalog: „Komunistički elementi, kao što ste u svom govoru na radiju u nedelju, 13. VII 1941, srpskom narodu naglasili, dali su se na posao da zemlju gurnu u novu bedu. Saznanje da je Vođa Velikonemačkog Rajha naredio konačnu likvidaciju komunističke svetske revolucije bilo je povod komunističkoj mangupariji za krajnja očajnička dela. Tako su prošle noći više puta presečeni kablovi u Beogradu... Zbog ovakvih i sličnih dela sabotaze, u poslednje vreme već je u više mahova streljan jedan deo smutljivaca koji su po dobijenom nalogu izazivali nered. Iste mere odmazde biće sprovedene u još većem obimu, u slučaju ako se dela sabotaze ponove... Dosad sam se mogao uveriti da je velika većina srpskog stanovništva u gradovima i na selu lojalna... Sada pružam beogradskom stanovništvu priliku da pokaže svoju solidarnost u

¹²⁶ AIRPS, Vlada M.N., II, 5; *Novo vreme*, br. 115 od 14. VII 1941.

¹²⁷ AVII, Nća, br. 19-2-15. – U izveštaju MUP-a za juli rečeno je: „Umoļjeni su i svi g.g. komesari da svom činovništvu naredi, da se u granicama mogućnosti i slobodnog vremena stave na raspoloženje sreskim načelnicima i sa njima, a u što tešnjem kontaktu sa narodom, povedu akciju protiv komunista“ (AVII, Nća, br. 19-2-1).

¹²⁸ Postoji oko stotinu izveštaja sreskih načelnika o ovim konferencijama (AVII, Nća, br. 19-2 i 3). Sreski načelnik u Mladenovcu, npr. javlja da je do 23. VII održao preko 30 takvih konferencija (isto, br. 19-2-49).

borbi protiv rušilaca javnog poretka i bezbednosti u svetu i naredjem da samo stanovništvo primi na sebe čuvanje raznih ulica. Sprovođenje ove mere izvršiće upravnik grada, u saglasnosti sa nemačkom feldkomandanturom u Beogradu."¹²⁹

Smatrajući da se „energičnim“ merama može sprečiti širenje ustanka u Srbiji, Nemci su uz podršku kvislinga, tokom jula počeli se paljenjem kuća u pojedinim selima Srbije. Zabeleženo je da su u selu Oslandiću (valjevski srez) 12. jula spaljene 4 kuće,¹³⁰ 16. jula u Gornjoj Gorevnici (čačanski srez) spaljeno je takođe nekoliko kuća.¹³¹ Paljenja su učestala uporedo sa širenjem ustanka u Srbiji. Ona su postala stalni metod represalija u borbi protiv partizanskih odreda i udarnih diverzantskih grupa u pozadini.

Okupatorske i kvislinške vlasti preduzele su i niz drugih mera kako bi zastrašile pripadnike oslobodilačkog pokreta. Koristile su se radijom, štampom i drugim sredstvima propagande. Donete su mnoge uredbe i naredbe. Već 19. jula nemački komandant za Srbiju, zbog akcije koje su vršene protiv Nemaca u Beogradu i okolini, doneo je Uredbu po kojoj će smrću biti kažnjen svako ko bilo čim bude delovao protiv Nemačkog Rajha,¹³² a 27. jula građanstvo je upozoreno da će svako ko bude posedovao oružje bez dozvole biti kažnjen smrću.¹³³ Najzad, akcije koje su izvođene u Beogradu i njegovoj neposrednoj okolini razljutile su nemačkog komandanta za Srbiju, pa je 30. jula naredio da grad Beograd plati kontribuciju od 10 miliona dinara ili 500.000 nemačkih maraka.¹³⁴

Tako su teror i oštre represalije protiv članova KPJ, članova SKOJ-a, simpatizera i rodoljuba, zatim, protiv Jevreja i Cigana, postajali iz dana u dan sve žešći i masovniji, što će pojačati ionako silno naraslo antiokupatorsko raspoloženje.

Obnova, br. 12, od 18. VII 1941; Zb. NOR, 1-2. 307. Okupaciona propaganda, nije propustila da svojim komentarima proprati ovakve akte vojnog komandanta okupirane Srbije. U uvodnom članku, *Obnova* je pisala 18. VII 1941. i ovo: „Pismo komandanta okupirane Srbije i njegova uredba o poštrenju kazni govore jasnim jezikom kojim se ne može pogrešno tumačiti. Ko taj jezik ne razume, ili neće da razume, toga će strogost same kazne naučiti pameti. Bilo bi upravo detinjasto ako bi se korektnost sa kojom okupatorske vlasti postupaju sa domaćim stanovništvom, shvatila kao slabost. Nova Nemačka likvidirala je komunizam u sopstvenoj zemlji. Ona ga je tamo silom svoje vlasti u najkraćem roku isključila iz dejstva i duhovno radikalno nadvladala. Ona je sada stupila u borbu da potpuno izbriše komunizam, koji se pojavio u obliku sovjetskog režima, i u toj borbi stoji upravo pred rešavajućim udarima. Na svim područjima koja se nalaze pod nemačkim suverenitetom i na kojima su nemački organi primili ulogu da zagaranuju mir i omogućće obnovu, uništavaju se kratkim postupkom, komunistički elementi ma gde isti pokušavali da dignu glave.“

¹³⁰ AVII, NOP, 1982, iskazi učesnika.

¹⁸¹ AVII, NOP, 1983, iskazi učesnika.

¹³² Zb. NOR 1-2, 317.

¹³³ *Obnova*, 29. VII 1941.

¹³⁴ Zb. NOR 1-2, 319.

Iako je Savet komesara činio sve da bi sproveo naređenja nemačkih okupacionih vlasti, on je imao sve manje stvarne vlasti; gubio je poverenje i samih Nemaca. Ni „rekonstrukcija vlade“ nije pomogla, a govori preko radija, izjave preko štampe i naređenja sreskim načelnicima bili su sve manje efikasni. Pored toga, patriotsko stanovništvo u Srbiji sve je više dolazilo do zaključka da su Milan Aćimović i njegovi saradnici marionete, odnosno najobičnije sluge okupatora. Ocenu ove kvilinske administracije dao je i Centralni komitet KPJ u proglasu od 25. jula 1941, u kome je, između ostalog, rečeno: „Srbi, vama su okupatori nametnuli za komesara i upravu najgore izrode i izdajnike srpskog naroda. Sami nemački okupatori osećaju se suviše slabi da bi održali svoju okupatorsku vladavinu i pljačkali srpski narod, zato su našli domaće sluge, ubice i dželate u licu Aćimovića, Dragog Jovanovića, Ljotića, policijskih škorpija: Vujkovića, Kosmajca, Rađana Grujičića itd. Ti izrodi hvataju po ulicama sinove i kćeri srpskog naroda, i onda ih u masama ubijaju po zapovesti nemačkih okupatora.”¹³⁵

Slične ocene dao je i Pokrajinski komitet KPJ i okružna i sreska rukovodstva. Svuda je isticano da narodi Srbije nemaju druge alternative sem oružane borbe, ne samo protiv okupatora već i protiv njegovih saradnika. Praksa, je pokazala da je Partija iz dana u dan sticala sve veću popularnost; imala je sve više uticaja među znatnim brojem stanovništva, a partizanski odredi stvarani su gotovo u svim krajevima Srbije i svakodnevno popunjavani novim borcima.

¹³⁵ Zb. NOR 1-1, 24.

KRIZA SAVETA KOMESARA I NJEGOV PAD

Komesarska uprava nije imala nikakvog ugleda u narodu, ne zbog toga što Aćimovićeva policija i žandarmerija nisu imale željenu veću samostalnost u proganjanju sopstvenog naroda, nego i u prvom redu zbog toga što su i ti odredili i čitav Aćimovićev komesarijat bili prosto oruđe u omraženoj osovinsko-okupacionoj upravi. A ogorčenje protiv tuđinskog zavojevača povećavalo se iz dana u dan usled surovih represalija nad stanovništvom: hapšenja, streljanja, odvođenje u koncentracione logore, pljačkanja životnih namirnica i uopšte privrednih bogatstava zemlje. Već je bilo reči o tome da se o privrednoj eksploataciji Srbije brinuo Privredni štab, na čelu sa Francom Nojhauzenom, predratnim generalnim konzulom u Beogradu. Iako je Nojhauzen bio pridodat vojnoupravnom komandantu, on je ipak bio direktno povezan sa Berlinom, sa Geringom, koji je rukovodio sprovođenjem nemačkog četvorogodišnjeg privrednog plana.

Prva briga generalnog opunomoćenika za privredu posle uspostavljanja nemačkog okupacionog aparata bila je eksploatacija rudnih bogatstava. Naročito interesantni za nemačke okupatore bili su rudnici: Bor, Trepča, Zajača i mnogi drugi privredni objekti. Pljačka životnih namirnica posredstvom rekvizicije dobila je već prvih dana okupacije široke razmere. U vezi s tim 30. aprila 1941. vojnoupravni komandant Srbije propisao je Uredbu o pravilnom vođenju i upravljanju preduzećima, u kojoj je rečeno i ovo: „Sva preduzeća i radnje za zanatsku proizvodnju i preradu namirnica, poljoprivredu, šumsku i drvarsku privredu imaju, ukoliko iz prinudnih razloga ne bude drukčije određeno, da rade i dalje; odgovorni upravljači ovih preduzeća moraju da obezbede pravilno vođenje poslova; u slučajevima gde je odsustvom ovlašćenog lica ili iz drugih prinudnih razloga onemogućeno pravilno vođenje poslova, odgovarajuća nemačka nadležna postaviće u tim preduzećima komesare.”¹³⁶

Iz citiranog dela Uredbe pominju se „komesari”. Njih je postavilo Generalno opunomoćstvo za privredu kod svih značajnih privrednih preduzeća i ustanova, naročito u rudnicima i industrijskim preduzećima Srbije. U okviru četvorogodišnjeg plana, Nojhauzen je propisao kvote kojima će pojedina preduzeća, odnosno proizvodne grane, sudelovati u

¹³⁶ *Novo vreme*, 16. V 1941.

opštem kontribucionom doprinosu za Rajh. Seljaštvo je pri tom bilo naročito opterećeno. Poljoprivreda, kao glavna privredna grana zemlje, bila je često izložena bezobzirnoj eksploataciji. Rekvizicije, koje su bile vrlo česte, odnosile su srbijanskim seljacima čak i one minimalne količine namirnica koje su im bile neophodne za život.

Razume se, Savet komesara, kao i u svim drugim domenima, tako i u ekonomskom pogledu, bio je izvršitelj nemačkih uredaba i naredaba, bez obzira na to što su okupatori imali svoje komesare. Jer sami funkcioneri okupacione vojne uprave, u prvom redu njen Privredni štab, nisu bili u stanju da iz ovog dela Jugoslavije koji obiluje prirodnim bogatstvima, izvezu sve što su naumili. Bili su potrebni domaći kvislinzi i- izdajnici koji će im pomoći da izvuku što više materijalnih dobara sa ovog područja. Već smo videli da su ih našli u Savetu komesara Milana Aćimovića i svih onih koji su s njima saradivali. Pored ostalog, dužnost komesarske uprave bila je da obezbedi izdržavanje nemačke okupacione vojske, za koju je trebalo sakupiti od stanovništva mesečno 6,5 miliona maraka (odnosno oko 200 miliona dinara).¹³⁷ Iz svega navedenog proizlazi da su zadaci takozvane vlade komesarijata bili zaista složeni. Ako se svemu tome doda ishrana stanovništva, izdržavanje velikog činovničkog aparata, pored izbeglica, koje su u velikom broju došle u Srbiju, bežeći ispred terora okupatora i njihovih saradnika, iz drugih okupiranih delova Jugoslavije, posebno iz Nezavisne Države Hrvatske, videćemo da zadaci Saveta komesara nisu bili nimalo laki.

Komesarska vlada je, vidi se, dobila zadatke koji su u tadašnjim uslovima izgledali nesavladivi. Kao naredbodavci, nemački okupatori su istupali sa svojim neograničenim zahtevima. Kao pobednici i „osvetnici“, oni su bili samovoljni, a komesari su bili u položaju izvršitelja njihovih naređenja. Nemačka vojna uprava u Srbiji poznavala je u svom delovanju samo jedan zakon – a to je zakon sile, i njemu su se imali pokoravati svi na okupiranom području, uključujući i komesarsku vladu. Već u početku se videlo da je nemoguće izvršiti sve zadatke što su ih okupatori nametnuli Srbiji i da će komesarska uprava teško moći da zadovolji nemačke okupatore. No oni nisu pokazivali nimalo razumevanja, već su uporno i nadmeno nastojali da se ispune njihovi zahtevi. Jedan od komesara (Dušan Letica), u obrazloženju svoje ostavke, koju je podneo 23. avgusta, naveo je kao glavni razlog da sa svojim resorom za finansije nije u stanju da sakupi 6,5 miliona maraka za pokriće troškova nemačkih okupacionih trupa u Srbiji.¹³⁸

Prvi dani avgusta su u znaku ofanzive partizanskih odreda na nemačke trupe i žandarmeriju, na saobraćajnice i privredne objekte, na rudnike; na sve što je Nemcima moglo koristiti u vođenju rata. Okupatorima i kvislinzima nanošeni su udarci u svim delovima Srbije. Nemci su bili primorani da revidiraju svoju raniju odluku da protiv ustanika treba da se bore pretežno policijske i žandarmerijske snage, pa su u borbu bacili sve svoje raspoložive efektivne.

¹³⁷ F. Culinović, n. đ., 409.

¹³⁸ AVII, Nća, br. 2/3–1, k. 1a.

I kvislinzi su pokušali da uvećaju svoj „doprinos“ borbi protiv oslobodilačkih snaga u Srbiji, uprkos krizi u koju su zapali na svim sektorima svoje delatnosti. Tako je 6. avgusta 1941. Savet komesara propisao Uredbu o uklanjanju „nacionalno-nepouzdanih“ službenika iz javne službe. U Uredbi je, između ostalog, rečeno da „ne mogu ostati u službi niti se koristiti stečenim pravima oni vojni i civilni državni i samoupravni službenici, kao i službenici javno-pravnih ustanova, koji u svojim ličnim i službenim odnosima, nisu rukovođeni pobudama za opšte dobro naroda i remete normalan razvoj nacionalnog osećanja i rada, a to su: 1. svi oni koji pripadaju internacionalističkim organizacijama – komunisti i masoni – kao i oni koji ispoljavaju svoje simpatije sa njima, sarađuju sa njima ili ih pomažu; 2. svi oni službenici koji rasprostiru lažne vesti i uopšte rečju ili delom unose zabunu i remete normalan razvoj nacionalnog osećanja naroda“ itd.¹⁸⁹

Ovlašćeni funkcioner Saveta komesarijata za sprovođenje ove Uredbe bio je Tanasije Dinić, izvanredni komesar za personalne poslove. Prema njegovoj izjavi na saslušanju pred organima državne bezbednosti od 22. februara 1946. godine, na osnovu ove Uredbe, tokom 1941. i 1942. godine, otpušteno je iz službe više od 10.000 službenika. A oni za koje se pretpostavljalo da su komunisti ili njihovi simpatizeri sprovedeni su u koncentracioni logor na Banjicu.¹⁴⁰

Opunomoćenik nemačkog Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu Feliks Bencler poslao je 7. avgusta novi izveštaj svom nadležnom ministarstvu u Berlin. U njemu se ističe da nemački oficiri i službenici, u saradnji sa srpskim komesarijatom, čine krajnje napore da bi se održao „red i mir“. Međutim, uprkos svim naporima – kako je rečeno u izveštaju – situacija je krajnje zabrinjavajuća, jer partizani jurišaju na Nemce i kvislinšku policiju i žandarmeriju svuda i na svakom mestu. Posebno se ističe da Komesarska vlada i njeni podređeni organi liče „na razbijenu četu pobeđenih vojnika“ i predlaže da se pojačaju nemačke jedinice radi održavanja reda i mira u Srbiji.¹⁴¹

Nemci su pokušavali na sve načine da kvislinške upravne organe, zatim, policiju i žandarmeriju, koliko-toliko osposobe za borbu protiv oslobodilačkog pokreta. Jer su u svim okruzima bili formirani partizanski odredi, koje su sačinjavale partizanske čete, iz svakog sreza po jedna. One su ubrzo prerasle u bataljone. Sve preduzete mere okupatora i kvislinga nisu mogle zaplašiti srpski narod i njegovu avangardu, Komunističku partiju, koja je bila organizator, mobilizator i inicijator svih akcija u borbi protiv neprijatelja. U naređenju Više komande 65 za na-

¹⁸⁸ *Službene novine*, br. 95, od 6. VIII 1941.

¹⁴⁰ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano.

¹⁴¹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153309. – Bencler se ponovo obratio 12. avgusta svom Ministarstvu. U telegramu je, takođe, pisalo: „Služba bezbednosti (SD) i nemačka policija pretrpane su poslom i brojčano su suviše slabe. Pošto je odbijen zahtev za slanjem nemačkog policijskog pojačanja, na čemu se insistiralo, komandant Srbije zatražio je sada jednu diviziju, dok su istovremeno preduzete sve moguće mere osiguranja i raspoložive trupe aktivirane do maksimuma“ (AVII, Mikroteka, London/6 H300998).

ročitu upotrebu od 13. avgusta 1941, za organizaciju sopstvenih i srpskih kolaboracionističkih jedinica u borbi protiv partizana, posebno se naglašava, treba reorganizovati i bolje osposobiti kvislinške odrede: „Srpska policija, do sada rasparčana na male žandarmerijske stanice“, pisalo je u pomenutom naređenju, „prikupiće se u jače žandarmerijske grupe jačine od 50 do 100 ljudi i u cilju aktivnog sadejstva potčinice, se komandantima bataljona, odnosno komandantima odseka, na čijim se rejonima nalaze. Treba odmah uspostaviti vezu sa srpskom policijom. Karta sa opisom naseljenih mesta, u kojima su prikupljene jedinice srpske žandarmerije, dostaviće se naknadno.“¹⁴²

Za borbu protiv oružanog ustanka u Srbiji, Nemci su uporno nastojali da pridobiju široke slojeve srpske inteligencije. Oni su namerali da angažuju visoke naučne radnike, profesore univerziteta, književnike, kompozitore, novinare i druge kulturne i javne radnike za političku akciju protiv narodnooslobodilačke borbe i smirenje pobunjenog naroda. Ali u tome nisu imali mnogo uspeha. To se može videti i iz držanja Senata Beogradskog univerziteta, koji je avgusta 1941. uputio oštar memorandum komesaru Ministarstva za prosvetu Veliboru Joniću, odbacujući njegov „predlog nacrtu“ Zakona o univerzitetu. Naime, Senat univerziteta je bio na stanovištu da uopšte ne treba u datom trenutku donositi novi zakon o univerzitetu i da se u uslovima okupacije ne može raditi na univerzitetu: „U atmosferi neizvesnosti, briga za nasušni hleb, straha za život, ne mogu se izvoditi takve reforme koje, pre svega drugog, pretpostavljaju moralni mir“, rečeno je u citiranom memorandumu.¹⁴³

Razume se da okupacione prosvetne vlasti, uz pomoć saradnika okupatora sa univerziteta, kao što su bili: Nikola Popović, Miloš Trivunac, Ilija Pržić, Mirko Košić i drugi, nisu prihvatile ovaj memorandum; uki-

¹⁴² AVII, NAV-N-T-501, r. 246, s. 78–80; snimak dokumenta pisanog na mašini; Zb. NOR, XII–1, 294–295. – General artiljerije Paul Bader, komandant Više komande 65, 14. avgusta naredio je sledere: „1. Srpska žandarmerija, do sada rasparčana na veliki broj malih straža, prikupiće se u jače žandarmerijske stanice u sledećim mestima: a) na teritoriji 704 peš. div. – Obrenovac, Ub, Valjevo, Mionica, Bogatić, Šabac, Loznica, Krupanj, Požega, Užice, b) na prostoriji 714 peš. div. – Umka, Mladenovac, Arandelovac, Lazarevac, Topola, Palanka, Veliko Orašje, Markovac, Lapovo, Čuprija, Paraćin, Zaječar, Rudnik Bor, c) na prostoriji 717 peš. div. – Gornji Milanovac, Cačak, Kraljevo, Kruševac. 2. Srpskim žandarmerijskim stanicama koje se ne nalaze u mestima smeštaja trupnih jedinica, sa izuzetkom Obrenovca, Uba, Šapca, Bogatića, Umke i Rudnika Bora, treba s obzirom na jačinu svake stanice uputiti pogodnog starešinu sa najmanje jednim vodom radi podrške. 3. Srpska žandarmerija će se načelno potčiniti trupnim jedinicama u pogledu smeštaja i snabdevanja. Komandanti bataljona i poterna odeljenja treba srpsku žandarmeriju načelno da uključuju u dejstva. 4. Komandant Srbije je zamoljen da u istom smislu žandarmerijskim stanicama; Obrenovac, Ub, Šabac, Bogatić, Umka i Rudnik Bor, uputi odgovarajuće vodove iz 64. policijskog bataljona, odnosno za Bor iz Landesšicen-bataljona i da im izda potrebna uputstva za saradnju sa srpskom žandarmerijom“ (AVII, NAV-N-T-501, r. 246, s. 87; Zb. NOR, XII–1, 295).

¹⁴³ *Politika* (Beograd), 6, 7. i 8. januara 1945, Herojski memorandum Beogradskog univerziteta.

nuli su stari i propisali novi zakon o univerzitetu. Međutim, redovna nastava na Beogradskom univerzitetu nije održavana za vreme okupacije, ali su studenti po specijalnim odobrenjima nemačkih okupacionih vlasti polagali ispite u svim ispitnim rokovima počev od juna 1941. sve do februara 1944. godine. Iako nije bilo uslova za normalan rad univerziteta, jer su u najvećem delu univerzitetskih prostorija bili smešteni nemački vojnici, a bila je oskudica i u nastavnom kadru, Savet komesara, a kasnije Nedićeva kvislinška vlada, uporno su insistirali kod nemačkih okupacionih vlasti da se odobri redovna nastava na univerzitetu.

Jedna od propagandnih mera u borbi protiv antifašistički orijentisane inteligencije, koju su preduzele kvislinške prosvetne vlasti u Srbiji u prvoj polovini avgusta, bio je tzv. Apel srpskom narodu. U njemu se narod pozivao na poštovanje okupatorskog reda i mira. Policijski organi vršili su svakodnevno pritisak na veliki broj naučnih, kulturnih, političkih i javnih radnika u Beogradu da potpišu ovaj apel, koji je bio zaključen 10. VIII, a objavljen u *Novom vremenu* 13. avgusta 1941. I pored drastičnih pretnji, izvestan broj uglednih kulturnih i javnih radnika i rodoljuba odbio je da potpiše ovaj apel, među njima književnici Ivo Andrić i Isidora Sekulić; zatim, profesori univerziteta Miloš Durić, Milivoje Kostić i mnogi drugi.¹⁴⁴

Koliko je slabo bilo dejstvo takozvanog Apela srpskom narodu, govori, pored ostalog, i izveštaj tadašnjeg v.d. komandanta kvislinške Srpske žandarmerije, od 15. avgusta 1941: „Apel bivših ministara i videljnih ličnosti, objavljen preko *Novog vremena* u odjeku, imao je slabo dejstvo, skoro nikakvo, a možda čak i štetno, jer, koliko sam obavešten, komunisti baš tim apelom utiču na narod, navodeći kako su apel potpisali sve sami ministri, generali, direktori banaka, okupacionih društava i slično i kako su se ti ljudi prodali Nemcima da bi sačuvali svoja bogatstva. Da bi ovaj apel imao stvarnog uspeha ne treba stati na mrtvom slovu na hartiji, već omogućiti potpisnicima apela, a koji nisu aktivni državni službenici policijsko-upravne službe, ili koji nisu komesari, da obilaze narod, da drže sastanke sa seljacima i da ih živom rečju ubeđuju na red, mir i poslušnost te da ih odvrćaju od komunističke propagandne akcije.”¹⁴⁵

¹⁴⁴ AVII, k. 87, reg. br. 26: 1; *Novo vreme*, br. 86, 13. VIII 1941. u Biltenu Glavnog štaba NOPOJ, br. 1, od 10. VIII 1941, data je sledeća ocena „Apela srpskom narodu”: „Taj tzv. apel potpisali su svi petokolonaši i narodne izdajice, ali na žalost, uz petokolonaše nalaze se i neka imena koja nikako nisu smela doći u taj tzv. apel, bez obzira na to što su potpisi iznuđivani pod raznim pretnjama. U tom ima mnogo imena onih koji se nikako ne slažu sa onim što su potpisali, a ipak su to učinili. Taj je kukavičluk isto tako za osudu kao i svaka narodna izdaja” (Zb. NOR, II–1, 18).

¹⁴⁵ AVII, br. 3/1–1, k. 2. – „Apel srpskom narodu” koji je zaključen 10. avgusta objavljen 13. avgusta počinjao je sledećim rečima: „Srpski narod doživljava teške dane. U ovim sudbonosnim časovima, dužnost je svakog Srbina, svakog pravog rodoljuba, da svim svojim snagama pomogne da se u zemlji sačuva mir i red, jer je samo tako moguće da se uspešno izvrši veliko delo nacionalne obnove otadžbine i našem napaćenom narodu obezbedi bolju budućnost” itd. Zatim se reda spisak od 420 imena. Navodimo nekoliko imena

Slično „Apelu srpskom narodu“, morala su po naređenju Saveta komesara objaviti svoje apele i vodstva pojedinih organizacija, kao što su, na primer, Advokatska komora, Poljoprivredna komora, Radnička komora i druge. One su u svojim proglasima pozivale narod na pokornost okupatorima, a mnogi kvislinški agitatori razišli su se po svim srezovima da drže zborove građanima, pozivajući ih u borbu protiv komunizma. U jednom delu kvislinških krugova verovalo se u snagu ovog apela, pa je to navelo Milana Aćimovića da samo dan kasnije (dakle 14. avgusta) uputi javni poziv svima onima koji se nalaze u šumi da se u roku od 8 dana vrata kućama i predaju oružje, obećavajući im slobodu: „Izvesna lica, zavedena stranom propagandom, ili pod uticajem komunističkih i defetističkih agenata, iz zablude, zbog neosnovanog straha, ili iz drugih neopravdanih razloga, napustila su mesta stalnog stanovanja i skrivaju se po šumama i zbegovima. Sporazumno sa nemačkim vlastima pozivaju se sva takva lica da se u roku od 8 dana vrata svojim kućama i oružje, ako imaju, predaju mesnim vlastima. Lica koja se budu povratila uživaće slobodu. Oni, pak, koji se do određenog roka ne jave, biće proglašeni za odmetnike i ucenjeni“, rečeno je u pozivu M. Aćimovića.¹⁴⁶

Međutim, ništa nije pomagalo; tokom avgusta oružani ustanak naglo se širio u svim delovima Srbije. Novi vojnoupravni komandant Hajnrih Dankelman, koji je na ovu dužnost stupio 28. jula (Šreder je 24. jula poginuo u avionskoj nesreći), takođe nije mogao da se snađe u masi problema koji su ga pritiskivali sa svih strana. Nosio se mišlju da izvrši neku novu reorganizaciju u već postojećoj kvislinškoj upravi, koja je, po njegovom mišljenju, bila potpuno neefikasna. Zbog toga je u dogovoru s njim Bencler uputio 14. avgusta izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, u kome stoji i ovo: „Za uspešnu borbu protiv komunista služimo se u datim uslovima vladom komesara i podrškom koju imamo u srpskom narodu, koliko je to razumno, a zatim saradnjom srpske žandarmerije. Međutim, istovremene mere i protiv srpskih nacionalnih kru-

potpisnika „Apela“: Episkop niški dr Jovan; episkop zvorničko-tuzlanski Nekratije; episkop budimnjanski Valerijan, vikar Nj. Sv. Patrijarha; dr Košta Kumanudi, bivši pred. narod, skupštine; Ilija Mihailović; dr Miroslav Spalajković; Aleksandar Cincar-Marković, Josip Kostić, senator i armijski general u penziji; Velizar Janković, Dragutin Pečić, Milan Aćimović, dr Stanislav Popović, bivši ministar; Dušan Letica, bivši ministar; Risto Jojić, bivši ministar; Tanasije Dinić, Đuro Kotur, dr Aleksandar Belić, pred. srpske kraljev, akademije, inž. Petar Micić, rektor Beogradskog univerziteta; dr Milosav Stojadinović, pp.redsednik beogradske opštine; Vlada Ilić, pred. Industrijske komore, Veljko Petrović, književnik, Velibor Jonić; dr Milan Kašanin, književnik; Ratko Parežanin, novinar, Ilija M. Paranos, direktor „Dirisa“; dr Miloš Trivunac, dekan i profesor univerziteta; Đoko Slijepčević itd. (AVII, k. 87, reg. br. 26/1).

¹⁴⁸ *Obnova*, br. 35, od 14. avgusta 1941; Zb. NOR, 1-2, 324. – O ovome je Kisel izjavio na saslušanju od 17. X 1946; „Prema predlogu Upravnog štaba glavnokomandujućeg za Srbiju, moglo je biti u prvoj polovini meseca avgusta – bio je on (Milan Aćimović) po vojnom zapovedniku, generalu Dankelmanu, ovlašćen da obeća jednu amnestiju onima koji se dobrovoljno vrata iz šume“ (AVII, reg. br. 11/5-1-23/27).

gova i protiv komunista dovele bi u ovaj čas neizbežno do stvaranja jedinstvenog fronta protiv nas. Stoga preporučujem obustavljanje opšte akcije čišćenja, dok opet ne bude u zemlji uspostavljen mir. Dok akcija čišćenja bude usporavana, biće neophodno pojačati položaj vlade komesara, da bi ojačala za borbu protiv komunista. Možda Aćimovića treba imenovati za komesara – ministra-predsednika i obrazovati jedan direktorijum uz vladu komesara od tri pouzdana antikomunista i antimasona i energična čoveka, koji uživaju ugled u zemlji. Možda je, štaviše, nužno uvesti pravu vladu, nešto kao u Grčkoj, i obrazovati jedan javni forum za prihvatanje vladinih izjava i objavljivanje narodne volje, nekako na formu staleškog narodnog predstavništva, koje, uz odobrenje vojnog zapovednika, ne bi imalo odlučujući, već isključivo reprezentativni karakter. Pošto teritorijalni ustupci Srbiji ne dolaze u obzir za razmatranje, trebalo bi, već pomenutim sredstvima, podići raspoloženje stanovništva, koje je vrlo potišteno i gotovo očajno, a isto tako i ugled i izvršnu vlast vlade, jer će, inače, komunistička propaganda naići na povoljno tle. Molim za uputstva, mogu li da radim u predloženom smislu ... Zbog navedenog stanja stvari bio sam prinuđen da izvučem ovu političku liniju i da s merodavnog mesta utičem na: a) jačanje sadašnje vlade komesara, rizikujući čak i njeno apsolutno poverenje; b) na izgradnju srpske žandarmerije; c) na ubrzano stvaranje izvesnog zajedničkog pokreta svih antikomunističkih elemenata. Sve ove mere služe da se dobije u vremenu, jer će možda, pri novim velikim uspesima na istoku ... komunističke akcije umnogome biti otežane kad nastupi hladno vreme."¹⁴⁷

Iz ovog Benclerovog izveštaja može se videti da su u periodu naglog porasta partizanskih snaga u Srbiji, Nemci taktizirali. Naime, svesni su bili da nemaju dovoljno snaga da se efikasno suprotstave borcima za oslobođenje Srbije, pa su gledali da neutrališu bar „srpske nacionaliste“ (četnike DM), kako se ovi ne bi ujedinili s partizanima i stvorili jedinstveni front protiv njih, Nemaca. Zatim, nastojali su da podignu ugled kvislinške „izvršne vlasti vlade“. A kakav je tada bio autoritet Saveta komesara, govori i izveštaj vršioca dužnosti komandanta kvislinške Srpske žandarmerije, Jovana Trišića, koji je poslat Milanu Aćimoviću, 15. avgusta 1941. Pošto je obišao: Smederevsku Palanku, Veliko Orašje, Raču, Topolu i Arandelovac, Trišić je pisao između ostalog: „1. Akcije komunista na običenoj teritoriji sve više rastu; niču nove grupe, stare se pojačavaju; napade na opštine i željezničke stanice vrše sada i danju; 2. narod na čitavoj teritoriji pomaže ovu akciju, ali stekao sam ubeđenje da je pomaže jedino iz straha ili iz zablude; 3. naše vlasti uopšte ne dolaze do izražaja, te su izgubile svaki ugled u narodu, radi čega se je narod prosto odmetnuo od vlasti.“¹⁴⁸

Da bi se izašlo iz pomenute krize, potpukovnik Trišić predlaže u daljem tekstu izveštaja niz mera, u prvom redu, „podizanje morala kod žandarmerije“, kako bi se ova efikasnije mogla suprotstaviti razmahu

¹⁴⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153317-18.

¹⁴⁹ AVII, br. 3/1-1, k. 2; Zb. NOR, 1-21, 39.

oslobodilačkog pokreta. Ipak, ovo „opadanje morala“ kod žandarmerije, nije bilo takvo da se ona ne bi mogla boriti protiv partizana. Po nalogu nemačkih okupacionih vlasti „izvršeno je pregrupisanje“ na celoj teritoriji, na taj način što je ukinuto oko 60% žandarmerijskih stanica, a žandarmerijske snage su koncentrisane u sreskim mestima, u vidu poternih odeljenja, sa žandarmerijskim oficirima na čelu.¹⁴⁹

Predsednik Saveta komesara i komesar unutrašnjih poslova Milan Acimović, čini nove napore kako bi prebrodio krizu svog kabineta i kako bi se dodvorio nemačkim okupatorima. Zbog toga preduzima nove zločine protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. Tako je 19. avgusta raspisana novčana nagrada za hvatanje i ubijanje pripadnika NOP-a. U obaveštenju koje je preko štampe i radija u vezi s tim dato, rečeno je da svi koji se nisu odazvali pozivu komesarijata od 14. avgusta, treba da se oglase za odmetnike, te se predviđaju novčane nagrade za njihovo hvatanje. „Svaki, bio zvanični organ ili ne, ko posle gornjeg roka ubije ili uhvati komunistu, člana naoružane bande, biće nagrađen sa 25.000 dinara“, pisalo je u raspisu Komesarijata. „Jedno isto lice može primiti više nagrada. Na isti način biće nagrađeno i svako ono lice koje pripomogne da se član komunističke bande ili njen vođa ubije ili uhvati. Imena nagrađenih biće čuvana u najvećoj tajnosti.“¹⁵⁰

Ništa, međutim, nije pomagalo. Ni ova mera komesarske uprave, kao ni mnoge druge, nije imala mnogo uspeha. Upravo je Komesarijat došao u naročito tešku krizu od sredine avgusta 1941. zbog terora koji su okupatori, zajedno sa kvislinzima, sprovodili nad srpskim stanovništvom. Uprkos tome, narod je sve više prilazio narodnooslobodilačkom pokretu. Napominjemo da su u avgustu nacisti bili pooštrili mere odmazde, tako da je tokom ovog meseca streljano ili javno obešeno više od 1.000 talaca, a njihove kuće su spaljene.¹⁵¹ U tome su im, razume se, aktivno pomagali kvislinzi, koji su početkom avgusta doneli Uredbu o prekim sudovima „oružane sile“, koja je dopunjena tri meseca kasnije.¹⁵²

Kakvih su razmera bili pojedini zločini okupatora i njihovih saradnika tokom avgusta 1941, neka nam posluže sledeći primeri: 10. avgusta u Užicu je streljano 81 lice;¹⁵³ 15. avgusta spaljeno je selo Skela, gde je obešeno 50 zatvorenika, dovedenih iz Beograda, i streljano 15 seljaka;¹⁵⁴ 16. avgusta u selu Banja, kod Arandjelovca, streljano je 11 ljudi i zapaljeno nekoliko kuća;¹⁵⁵ 18. avgusta, kod Požege, streljano je 38 ljudi;¹⁵⁶ u selu Prnjavoru (u Mačvi), 20. i 21. avgusta ubijeno je više od 140 seljaka.¹⁵⁷ Kao poseban metod zastrašivanja, Nemci su primenjivali javno vešanje već ubijenih ljudi. Tako su, na primer, 17. avgusta

us A v n > Nća, br. 19-3-31.

¹⁵⁰ *Obnova*, br. 39, 19. VIII 1941; Zb. NOR, 1-2, 328.

¹⁵¹ AVII, Vishaupt, Nemačka arhiva, 70-18-14.

¹⁵² *Službene novine*, 9. IX 1941.

¹⁵³ Zb. NOR, 1-1, 363.

¹⁵⁴ Isto, str. 365 i 368.

¹⁵⁵ Isto, str. 370.

¹⁵⁶ Isto.

¹⁵⁷ Zb. NOR, 1-270.

1941. u Beogradu na Terazijama o električne stubove obešena tela pet zatvorenika, i tu su ostavljena da vise ceo dan; 21. avgusta u Kragujevcu su streljana 2 čoveka, zatim obešena u centru varoši i ostavljena tako 24 časa. Istog dana u Šapcu je streljano 10 ljudi i 22. avgusta njihova tela su obešena o гвозdene telefonske stubove i ostavljena tako ceo dan.¹⁵⁸

Povodom sličnih zločina koji su izvršeni u Kruševcu sačuvan je izveštaj Okružnog komiteta KPJ ovog okruga, u kome je, između ostalog, rečeno: „Pri pokušaju da se benzin digne u vazduh, neprijatelj je otvorio vatru iz revolvera. Jedan drug (Veselin Nikolić, član udarne skojevske grupe – M. B.), bežeći ulicom ka centru, bio je uhvaćen od izrođa policajaca ... I pored najgnusnijeg mučenja, odbio je da im ma šta kaže, govoreći da je hteo da baci bombe što ih mrzi, jer su celom narodu doneli zlo. Pošto su ga sveg izmrcvarili, streljali su ga, pa onda mrtvog obesili 23. avgusta i ostavili 24 časa na vešalima. Pri vešanju fašistički vojnici, naročito oficiri, divljački su se ponašali.“¹⁵⁹

Navedeni primeri nedvosmisleno pokazuju kakve je sve mere neprijatelj preduzimao protiv nedužnog stanovništva. Pošto okupatori i kvislinzi u avgustu 1941. nisu bili u stanju da zaustave nalet partizanskih odreda vojnim protivmerama i akcijama, oni, dakle, još masovnije streljaju, javno vešaju, hapse i deportuju stanovništvo, pale kuće po selima. Nadali su se da će isključivo surovim represalijama uliti stanovništvu takav strah da će ono prestati da pomaže pripadnike oslobodilačkog pokreta.

U stvari, Aćimovićev komesarijat suočio se sa činjenicom da sav dotadašnji terorizam, kako onaj koji je sprovodila kvislinška policija i žandarmerija, tako i onaj koji su sprovodili okupatori, nije mogao zaustaviti napredovanje narodnooslobodilačkog pokreta. U Savetu komesara dolazi, istovremeno, do jačeg previranja upravo zbog vrlo teškog stanja u kome se našla okupirana Srbija. Pod udarima okupatorskih represalija, naročito zbog sve češćeg streljanja talaca, kao i zbog ekonomskog iscrpljivanja (naročito zbog rekvizicija i kontribucija), otpor stanovništva okupatorsko-kvislinškim vlastima naglo se povećavao.

Posebno su bili zaoštreni odnosi između dve grupe kolaboracionističkih političara: grupe oko Dimitrija Ljotića, starog pobornika „novog poretka“ Osovine, i grupe njegovog političkog protivnika iz perioda Kraljevine Jugoslavije, Milana Stojadinovića, poznatog pristalice kursa najuže saradnje s Trećim Rajhom i fašističkom Italijom.

Ljotić i njegov „Zbor“ nisu birali sredstva da bi oborili Savet komesara. To pokazuju mnogi nemački i kvislinški izvori. Na primer, Ljotić (koji je 7. jula 1941. odlukom Saveta komesara bio postavljen za izvanrednog komesara za obnovu Smedereva), uputio je 20. avgusta, preko Krausa i Benderà (sa kojima je održavao redovne veze), memorandum vojnoupravnom komandantu u Srbiji, u kome je insistirao na „sređivanju prilika na teritoriji okupirane Srbije energičnom akcijom Nemaca“.

¹⁵⁸ J. Marjanović, *Ustanak*, 169.

¹⁵⁹ AIRPS, PKS, 18.

Ljotić je u citiranom dokumentu u prvom redu analizirao teško stanje u zemlji, ističući, pri tom, da komunistička akcija sve više uzima maha. Zatim je naglasio da je potrebno da se odmah izvrši potpuna promena komesarske uprave, jer, po njemu, „činjenice dokazuju da izbor njezinih članova ne odgovara težini situacije i postavljenim zadacima". Ljotić dalje predlaže da se bivši general Milan Nedić postavi za predsednika vlade, s tim da se izbor ostalih članova sprovede u saglasnosti s njim, tj. Ljotićem. Sem toga, on napominje da bi nova vlada morala imati određene ruke, „dok bi nemačka uprava trebalo da ima u Srbiji svog Reichskomesara, u čijim bi rukama bila koncentrisana sva vlast, a ne kao do tada, da tih vlasti ima više, i to: vojna, civilna, privredna i Gestapoa". Na kraju ovog svog predloga, Ljotić je naveo da bi Nediću trebalo dati određene ruke u organizovanju „oružane sile" i bezbednosti, što bi ovaj imao da sprovede u sporazumu s njim. Konačno, on izlaže kako bi tu oružanu silu trebalo organizovati preko pripadnika njegovog pokreta „Zbor" i kako bi uniformisanje i naoružanje ove, kako on kaže, „narodne organizacije za borbu protiv komunizma" trebalo da padne na teret Nemaca. Značajno je da Ljotić u ovom svom predlogu govori i o tome kako je potrebno da nemačke vlasti ne vrše ubijanja u masama i da streljanja treba da budu uperena samo protiv komunista, iz čijih redova treba uzimati taoce i, sem toga „pleniti njihovu imovinu u korist fonda za borbu protiv komunizma".¹⁶⁰

Savet komesara imao je sve manje vlasti u svojim rukama. Zbog nesposobnosti, Nemci su im ograničili ovlašćenja. Kao saradnici okupatora, komesari su bili kompromitovani kod većeg dela stanovništva. Pored toga, njihovi odnosi su poremećeni međusobnim optuživanjima zbog situacije koja je vladala u Srbiji. To je i navelo Ljotićeve pristalice u Savetu komesara da podnesu ostavku.¹⁶¹ U memorandumu koji su komesari inž. Milosav Vasiljević i dr Stevan Ivonić, sa svojim pomoćnikom Darkom Petrovićem, podneli Savetu, oni kao jedan od uzroka neefikasnosti ovog tela i državne uprave uopšte, navode ograničenost nadležnosti Saveta komesara. Naveli su i to da je u zemlji počela da preovlađuje u najvećoj meri anarhija; da organi vlasti ne pokazuju dovoljno snage; da je stanovništvo preplašeno; da nemački Wehrmacht nije do sada pokazao dosta sistematskog truda u borbi protiv komunizma i da je njegova reakcija češće pogađala nevine; da trgovina sa životnim namirnicama u unutrašnjosti pokazuje sve znake beskrupuloznog nabijanja cena i da crna berza radi u punoj meri.

Posebno se u ostavci komesara, pristalica Dimitrija Ljotića ističe: „Praktično je, usled toga, još pre 22. juna postojala samo anatomija naše vlasti, ali bez snage i života. Vlast je stvarno postojala tamo gde je bilo nemačkih okupacionih trupa; tamo gde ih nije bilo, poredak se održavao inercijom, te je bilo ljudi koji su u maju i junu ukazivali na

¹⁶⁰ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 2-527/53.

¹⁶¹ Boško Kostić, n. d., str. 43, tvrdi da je „lično Ljotić, sa opširnom motivacijom napisao ostavku za dr Stevana Ivonića i inž. Milosava Vasiljevića. Beogradski krugovi, do kojih je došao tekst ove ostavke, govorili su da je ona napisana odvažno i dostojanstveno".

činjenicu da će takvo stanje da se pretvori u anarhiju, kada to bude želela Crvena Moskva... Komesarski režim je dotrajao. Pojedeni su njegovi temelji. Mi moramo imati hrabrosti da to kažemo onim organima Nemačkog Rajha od kojih smo primili investituru. Taj režim nije u stanju da povuče svoje organe i narod iz opasne situacije u kojoj se sada nalazi. On ne sme više ni časa ostati, jer se stalno pod njim na narodnu štetu stanje pogoršava."¹⁶²

Sredinom avgusta 1941. Nemci su organizovali sastanak u Beogradu između Dragiše Cvetkovića, koji je došao iz Niša, i Vlatka Mačeka, sa specijalnom nemačkom propusnicom od Zagreba do Beograda. Nema podataka, ni u nemačkim ni u kvislinškim izvorima, kojim povodom je ovaj sastanak organizovan, ali neki posredni, nemački izvori ukazuju na to je on mogao biti u vezi sa krizom srpske komesarske uprave i diskusije o novoj ličnosti koja bi se, eventualno, postavila na čelo nove srpske kvislinške uprave, koju su Nemci bili već planirali. Pretpostavlja se da je Mačekovo prisustvo trebalo da „ispita teren“, kakva bi reakcija bila u vladajućim krugovima u NDH, ukoliko Milan Nedić bude postavljen na čelo „vlade narodnog spasa“. Novinari *Novog vremena*, *Obnove* i *Naše borbe*, u vezi s tim, postavili su posle ovog sastanka nekoliko pitanja Dragiši Cvetkoviću. On je samo lakonski odgovorio „da Maček i dalje ima većinu glasova u Hrvatskoj“.¹⁶³

Dvadeset četvrtog avgusta 1941. (samo dan posle ostavke komesara, članova Ljotićevog „Zbora“), Einsatzkommando SIPO i SD u Osijeku poslala je izveštaj (u vezi sa pomenutim ostavkama) odgovarajućoj nemačkoj komandi u Beogradu. Izveštaj, kao i mnogi drugi, poverljive i strogopoverljive prirode, bio je baziran na podacima svog dobro obaveštenog agenta Rudolfa Treua, pripadnika nemačke narodnosne grupe, inače profesora srednje škole. I pre rata pripadnik pokreta „Zbor“, posle okupacije redovno odlazi na sastanke sa Dimitrijem Ljotićem, predsednikom, i generalnim sekretarom „Zbora“, i od njega crpe podatke o stanju u Srbiji, a posebno u kvislinškoj vladi. U tom izveštaju EK Osijek, sa potpisom „Der Fahrer des Einsatzkommandos der Sipo und des SD

¹⁶² AVII, Nća, br. 2/3-1, k. 1a. – Dalje se u ostavci komesara ističe: „Povlačeći se sa položaja na kojima su do sada bili, komesari treba da predlože jedan od dva puta, kojima nemačka vojna sila treba i mora da pođe. Ako nema poverenja u srpski narod, treba svu vlast da uzme potpuno u svoje ruke. Kad smo primili svojevremeno komesarsku vlast, mi smo verovali da će to biti bolje za naš narod. Danas smo prinuđeni da priznamo da je bolje da postoji samo nemačka okupaciona vlast nego pored nje i ovakva srpska komesarska vlast, bar dotle dok se uklone uzroci koji su napred navedeni. Ako, pak, nemačka vojna sila ima poverenje u srpski narod, onda treba svu vlast da preda osobi odgovornoj vladi, koja će imati zemljom da upravlja po svom nahodenju, pod jemstvom poštovanja legitimnih vojnih, političkih i ekonomskih interesa Rajha. U ovom slučaju, treba na čelo vlade da dođe lice od izvanrednog i neposrednog autoriteta u očima srpskog naroda i njemu treba dati svu odgovornost za izbor njegovih neposrednih saradnika i za mere koje bude smatrao potrebnim da preduzme u upravi zemlje, dajući mu mogućnost da se mere i ostvare.“

¹⁶³ AVII, NAV-N-T-120, 200/153328.

Essegg, Osijek – Rexeisen SS-Hauptsturmführer", posebno se ističe da su Ljotić i njegov pokret odigrali presudnu ulogu u slamanju već „grogiranog Komesarijata". Podvučeno je i to da je sa ostavkama komesara Ljotić hteo: prvo, da zbací s vlasti Milana Aćimovića i njegove pristalice i, drugo, da nemačke okupacione vlasti stavi pred alternativu: „ili da sami preuzmu celu upravu u svoje ruke ili, pak, da pozovu na vlast vladu pod vodstvom generala Nedića i njega (Ljotića), i to sa ovlašćenjima koja je on, tj. Ljotić, 20. avgusta dostavio u formi memoranduma SS-Sturbannführeru Krausu, nemačkom poslaniku Bencleru i vođi nemačke narodnosne grupe dru Janku Sepu". U svom izveštaju EK Osijek dalje navodi da bi Ljotićev „Zbor", „ako bi bio pozvan na odgovorno vođenje Srbije, dao potpredsedničko mesto u 'Srpskoj vladi' dru Janku, pošto njegov pokret 'folksdojčera' ima ambiciju da u Srbiji uspostavi prvu, idealnu državu Nove Evrope, u kojoj bi dva naroda (srpski i nemački), koji se tu nalaze, zajednički rukovodili i odgovarali pred nemačkim vlastima o radu srpske vlade".¹⁶⁴

Koliko je Savet komesara izgubio svaki uticaj u drugoj polovini avgusta 1941. godine, pokazuje i jedan izveštaj Nedićeve vlade iz prve polovine septembra 1941. godine. U jednom njegovom delu se kaže: „Sa proširenjem oblasti bezvlašća, ova akcija (partizana) uzela je takvog maha, tako da je krajem meseca avgusta Vlada komesara imala mogućnosti kontrole samo na jednoj minimalnoj teritoriji, u neposrednoj blizini Beograda, prečnikom najviše 50 km, u većim gradovima. Sva ostala teritorija bila je u rukama komunista i pod njihovom vlašću, koju su ovog mesca potpuno preuzeli u svoje ruke, vršeći ogromnu presiju na narod, bilo fizički, bilo tehničkim sredstvima. Mnogobrojna su ubistva organa i predstavnika vlasti, srpskih načelnika, žandarma, predsednika opština, delovođa itd. Sve u cilju da se pred narodom predstave da su oni gospodari situacije. Sabotažna dela tokom jula, pokazuju broj od 220 ukupno, da bi se već u mesecu avgustu skoro udvostručio i dostigao broj od 432 sabotažna dela."¹⁶⁵

Milan Nedić je takođe dao svoju ocenu Saveta komesara na saslušanju od 29. januara 1946. u Beogradu pred islednim organima UDB-e: „Komesarska uprava bila je ispustila situaciju iz svojih ruku, tako da je građanski rat besneo na sve strane, pa se smatralo da će obrazovanjem i dolaskom jedne srpske vlade, pod rukovodstvom jednog jakog

¹⁶⁴ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 27527/55, neregistrovana dokumenta.
¹⁶⁵ AVII, br. 10/3-2, k. la. Izveštaj je bez datuma, ali, po svemu sudeći, datira iz prve polovine septembra 1941. – O nesposobnosti Komesarijata govori i izveštaj Banske uprave Dunavske banovine od 26. VIII 1941: „Normalizacija prilika sve više se ometa pojačanom delatnošću komunističkih akcija. Napadi na seoske opštine, kao i na žel. stanice, redaju se. Paljenje arhiva po opštinskim upravama otežava i preči da zakoči ceo administrativni aparat. Nedovoljni broj žandarmerijskih stanica, kao i nedovoljno naoružanje istih, jedan je od glavnih razloga uspešne akcije komunista" (AIRPS, Vlada M. N., II, 17).

autoriteta, moći, da dođe do smirenja u zemlji i prestanka međusobnog klanja."¹⁹⁶

Povodom demisije trojice komesarskih ministara, vojni zapovednik Srbije, general Dankelman, odmah je sazvao sastanak predstavnika Upravnog štaba i srpskih političara, koji su aktivno sarađivali sa okupatorom. Radilo se o tome da se nađe najpogodnije lice za mandatora koji bi obrazovao „novu srpsku civilnu upravu". Tada se pokazalo, kao i u mnogim ranijim prilikama, da kolaboracionistički elementi u Srbiji nisu jedinstveni, iako su se svim sredstvima zalagali za nemačkog okupatora i činili mu mnoge usluge.¹⁶⁷

Na osnovu nemačkih izvora iz tog perioda vidi se da se položaj Saveta komesara u Srbiji u drugoj polovini avgusta rapidno pogoršavao. To se može zaključiti, pored ostalog, i iz izveštaja izaslanika Ministarstva inostranih poslova od 27. avgusta 1941, koji je upućen lično Ribentropu: „Posle mog telegrama od 12. avgusta situacija se dalje zaoštrila. Komunistički pokret se širi i deluje nacionalnim parolama koje počinju da nalaze odziva. Beda srpskih izbeglica, prognanih iz Hrvatske i Mađarske, i njihova pričanja još uvek pojačavaju revolt i uzbuđenje. Veza sa komunistima i drugim ustanicima u Makedoniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori itd., postaje sve tešnja. Pojedinačni uspesi, koji su neosporno postignuti na suzbijanju ustanika, hapšenje pojedinih vođa i otkrivanje centrala nisu doneli nikakvo poboljšanje opšte situacije. Iako prilike u svim delovima zemlje nisu bile jednake, ipak je sve više napada na saobraćajne objekte, na opštine i rudnike. Sistematski se uništavaju opštinske arhive, a predaja žetve i plaćanje poreza terorom se sprečava. Nemačke trupe, bilo da idu automobilima ili železnicom, praktički se mogu u zemlji kretati samo još u pratnji sa obezbeđenjem. U Beogradu je stanje relativno mirno.

Komesarska vlada je u raspadanju. Ministar finansija podneo je ostavku s obrazloženjem da ne može prikupiti svotu od 6,5 miliona rajhs-maraka, koje je komandant odredio mesečno za troškove okupacione vojske. Prispela rata od 15. avgusta nije isplaćena. Zatim, pre dva dana dva ministra iz Ljotićeve grupe, naime, ministar za privredu i ministar za socijalno staranje, zamolili su za razrešenje od dužnosti, a, osim njih, i ministar rada, iz zdravstvenih razloga. Postavljenje nove srpske vlade od popularnih ljudi, voljnih da se energično bore protiv komunizma, nailazi na teškoće, ali će se uprkos tome pokušati. Pregovori su u toku."¹⁶⁸

Tako se neslavno završio četvoromesečni period delovanja Saveta komesara, na čelu sa njegovim predsednikom i komesarom za unutrašnje poslove Milanom Aćimovićem. Prave uzroke njegovog kraha poka-

¹⁶⁶ Arhiv SUP Srbije, dosje Nedića, br. 36, neregistrovano. – Kisel u cit. izjavi na saslušanju navodi da je još od sredine jula 1941. M. Aćimović dolazio k njemu u više navrata da ga poveže sa vojnim zapovednikom, kako bi ovom preneo teškoće i ponudio ostavku, dok ga je Kisel, navodno, odvratio – (AVII, NA, reg. br. 11/5-1-23/27).

¹⁶⁷ AVII, NA, reg. br. 11/5-1-23/27, cit. izjava G. Kisela.

¹⁶⁸ AVII, NAV-N-T-120, 200/153341-42.

zali smo i dokazali na mnogim primerima. Međutim, ostavka triju komesara dala je povoda vojnom zapovedniku okupirane Srbije da neposrednije analizira celu vojno-političku situaciju u Srbiji, jer je kriza komesarske vlade najdirektnije zadirala u srž okupacionog režima.

Međutim, nemački okupatori ili nisu želeli ili stvarno nisu videli prave uzroke ove krize. Naime, da je ona, u prvom redu, posledica sledećih faktora: masovnog oružanog ustanka u Srbiji; ogromnih zločina koje su okupatori i kvislinzi neprekidno vršili nad stanovništvom; zatim, ekonomskog izrabljivanja stanovništva – rekvizicije, kontribucije, dakle, pljačke širokih razmera. Umesto da „saniraju“ prilike na ovom planu, Nemci traže izlaz u promeni civilne uprave. Drugim rečima, izlaz iz tadašnje situacije tražili su u promeni forme, a ne suštine okupatorskog režima.

I laicima je bilo jasno da je Aćimovićev komesarijat dotrajavao i da ga treba menjati. Kao sluge okupatora, komesari i ceo njihov upravni aparat; zatim, policija i žandarmerija, bili su kompromitovani u najvećem delu stanovništva Srbije. Na drugoj strani, kao „produžena ruka“ okupacionog sistema, „Komesarijat nije položio ispit“. Zato vojni zapovednik Srbije, na predlog svog Upravnog štaba, posle dugih konsultovanja, donosi odluku i 29. avgusta 1941. razrešava komesare i postavlja „vladu narodnog spasa“, na čelu sa bivšim generalom Milanom Nedićem. Aćimovićev komesarijat od svog postanka bio je samo sredstvo u krilu okupatorskog režima, i već od svog formiranja nosio je u sebi klicu neuspeha. A neuspeh je bio neminovan, i njegov i onih koji su došli posle Saveta komesara da služe okupatora. Jer i oni su izabrali isti put – da sopstveni narod ugnjetavaju u interesu nemačkih okupacionih vlasti. Pošto mu to nije pošlo za rukom, Savet komesara je krajem avgusta 1941. i sam uvideo svoju bezizlaznu situaciju i u svojoj nemoći rešio da „vlast“ preda drugima.